

בס"ד

הערות ועיונים

על תשובת הראב"ד שליט"א
בענין שטח גולבנצ'יין

נכתב ע"י זעירא דמן חבריא
והעבירו עליו ביקורתם
שלישה רבנים חשובים שליט"א

פתח דבר

הנה נתפרסמה תשובת מרן הראב"ד שליט"א, ומתוך דבריו ניכרת גדלותו בתורה בכל חלקיה. והנה בדרך הלומדים עברתי בין בתריה, ונתעוררו אצלי כמה שאלות וספקות בעניניה. אשר ע"כ אמרתי אעלה אותם על הכתב להביע בזה את אשר עלה במצודתי [תערותי הדלות מסומנות על ידי מספרים].

והנה מתוך העיון בתשובת הראב"ד ניכר ברור, כי עכ"פ בחלק ממנה בחשו ידיים זרות ולא ממנו יצאו. לכן אמרתי אשיחה וירוח לי כדרכה של תורה, וישקול המעיין את העניין היטב להיכן הדברים נוטים, שהרי ברצונינו להגיע לאמיתת התורה. והנני כתלמיד גרידא הדין לפני רבותיו, שהרי תורה היא וללמוד אני צריך. ומד' מענה לשון שלא אכשל בדבר הלכה.

לשון הקונטרס:

מזהו יסוד ההוכחה להחזיק שזה בית הקברות - הנה בנד"ד השאלה היא שבמתחם הנ"ל יש הרבה "פירים" (בור עגול וצר) ובתחתית הפיר יש כניסה צרה למערה שהוא כעין חדר קטן אבל אין שם שום כוכין חפורים בכתליהם.

והנה בש"ס לא מצאנו להחזיק מקום שזהו בית הקברות אלא כאשר מצאו ג' מתים מושכבים כדרךן ויש בין זל"ז מד' אמות עד שמונה, או כשמצא כוך בקיע ומערה, אבל כשמצא מערות לבד וכעובדא דנד"ד, איננו מחזיקים שזהו מערות קבורה וכמ"ש בחזו"א אהלות (סי' כ"ב ס"ק ט"ו)^א (1). ורק שהאוסרים טוענים "שבכל המקומות שנמצאו מערות שהם כצורת המערות שבשטח זה, כולם כשנבדקו נמצאו שזהו מערות קבורה", ולכן הסברא מחייבת שגם המערות שבשטח זה הם מערות קבורה.

א. דבמתני' איתא המוצא ג' מתים מושכבין כדרךן ויש בין זל"ז מד' אמות ועד ח' הרי"ז שכונת קברות, ובתוספתא מוסיף "אחד המוצא ג' מתים ואחד המוצא ג' כוכים ואחד המוצא כוך בקיע ומערה" ופסק כן הרמב"ם (פ"ט מטומאת מת), וכתב החזו"א דבדוקא נקיט התוספתא "כוך בקיע ומערה" אבל אילו היה מוצא ג' מערות לחוד אין צריך להחזיק דזהו בית הקברות, דאפשר דאינם מערות קבורה, ורק כשמצאנו כוך אחד אז חיישינן שגם המערות היא מערות קבורה (1).

(1) מש"כ בשם החזו"א באהלות (כ"ב ט"ו) מן הנכון להעתיק בזה את כל לשונו, וז"ל: "ומצא כוך בקיע ומערה ר"ל כולן יחד וכמבואר בר"מ פ"ט ה"ו, **ובמערה** לחוד לא סגי דאפשר **"שאינה** של קברות, מיהו צ"ע דהא כוך א"א בלא מערה וכו'", יעוי"ש. ומדויק בלשונו שלא כ' לשון רבים אלא לשון יחיד לומר דמצא מערה אחת ולא כ' ו**במערות** לחוד ל"ס דאפשר **"שאינן** וכו'. [נומסתר כוונתו דהוקשה לו דאם מוצא מערה הרי יש לנו רא' שיש כאן מקום קבורה, ואפשר שיש שם כמה מתים בכוכי המערה, ע"ז כ' דאפשר שאינה של קברות אבל במוצא כמה מערות ובפרט באופן כזה שהן מאות לא איירי החזו"א לתלות בדברים אחרים וכ"ש שהשתא נמצאו הרבה עצמות במערות (עכ"פ בשטח גבעת ירושלים ונתבאר להלן שמקום זהו א' הוא) ודאי הוכח ונתברר שמקום קבורה הוא ואף אם נימא דכוונת החזו"א דאף בג' מערות אין רא' דאפשר שנשתמשו לצרכים אחרים, מ"מ הדבר ברור דבכה"ג שמצאנו ג' מערות מסוג זה שידוע שמקום קבורה הוא (ועכ"פ ממקומות אחרים) שוב הו"ל כההיא דמצא ג' כוכין דאמר' שדינו כמצא ג' מתים כמבואר בתוספתא, (ובזה שכ' להלן שהן של גויים יעוי' מה שנכתב במס' 2)].

אבל דע שנתברר לי שבכמה מקומות בארץ מצאו מערות כצורת המערות שבנד"ד שהיו בהם שלדי מתים מושכבים באופן שמוכח בבירור שזהו מתי עכו"ם, ולהיפך, לא ידוע לנו שמצאו מערה מסוג זה שבתוכה מת מושכב כדרכו באופן שיש להסתפק שזהו מת ישראל) ואף אם נימא שמצאו מערה כזו אינו אלא לעתים נדירות ביותר, (ואותם המערות שניכר לנו שקבורים בהם ישראל אינם עשויים כלל כצורת המערות שבנד"ד. וא"כ הרי הוכח לנו שעכו"ם קברו במערות מסוג זה, ומאידך גיסא על יהודים אין לנו שום הוכחה שקברו במערות מסוג זה, ולכן כל שאנו מוצאים מערת קבורה מסוג זה שאיננו יודעים מי קבור בה, מסברא יש לנו לתלות דהם מתי עכו"ם שזה כבר ידוע לנו (2) שעכו"ם קברו במערות אלו, ולא לחשוש שמא זהו ישראל בשעה שעדיין לא ידוע שישראל היו קבורים במערות מסוג זה ואדרבה המערות שידוע לנו שקבורים בהם ישראל אינם עשויים כלל כצורת המערות שבנד"ד.

ויש לבאר יותר דמדין רובא דליתא קמן יש לנו להחזיק בנד"ד שהם מתי עכו"ם. והיינו דאיתא בגמ' חולין (יא.) דכשאנו מסופקים על איזה דבר (ואין הספק מחמת תערובת אלא שאין אנו יודעים מהו דבר זה) וכגון שאנו מסופקים על יבמה אם היא איילונית שפטורה מיבום, אזלינן בתר רובא דליכא קמן, והיינו דאמרינן דיבמה זו נבראה כדרך הרגילות, וכיון שהרגילות הוא שנשים אינם איילוניות, מחזיקין ליבמה זו שאינה איילונית. וא"כ ה"נ בנד"ד, כיון דבמערות שמסוג זה כשנמצא בהם שלדי מתים באופן שניתן להכיר היאך הושכב השלד היה ברור שהם עכו"ם, א"כ חזינן דעכו"ם היו רגילים לקבור בסוג מערות אלו, ולכן כל שאנו מסופקים על מערה מסוג זה אם קבורים בה ישראל או עכו"ם אמרינן שמערה זו נעשית לקבורת עכו"ם וכפי שהרגילות היתה לעשות מערות מסוג זה לקבורת עכו"ם.

(2) הגה"מ כתב לחדש סברא להלכה: דבנידוד' נימא שהן קברות עכו"ם כיון דבמקום אחר נמצאו במערות כאלו מתים מושכבים שלא כדרכם. ואמנם נכון לציין כי אף הגה"מ עצמו ראה להוסיף במאמר המוסגר 'דאף אם נימא שמצאו מערה כזו מושכבים כדרכו אין זה אלא לעתים נדירות', הווי אומר, כי אף לדבריו אין הדבר מוכרע כלל שהם עכו"ם, דבמיעוט מוצאים גם מושכבים כדרכם. ע"כ הוסיף בהמשך להתיר מדין רובא דליתא קמן ועי' להלן במס' 3 בזה. (ולעצם ההוכחות שנכתבו בהערה ב' דנמצאו כמה מתים במערה אחת, עי' חזו"א יו"ד סי' ר"ח סק"ז דאינה ראי' שהן של נכרים אלא נקברו ע"מ לפנותן, ולכן אין לתלות בזה שהם עכו"ם ואפשר נמי שהי' מערה של ליקוט עצמות עי' פרישה סי' ת"ג ס"ק י"ג דאם מונחין מרוחקין אפי' בגומא אחת מותר עי"ש, ולגבי דין מושכב כדרכו, שמצא

רגליו מעוותים, ידועה הג'מ במס' ב"ב ע"ד רע"א שמצא במתי מדבר דהוי זקיף ברכיה דחד מנייהו (ועי' להלן במס' 41 ביתר ביאור. ולגבי דברי החזו"א שהביא שמת א' מוכיח על כל השדה יעוי' להלן במס' 42) ובלא"ה יש לפקפק על נאמנות תרשימי הארכיאולוגים ולומר שע"י מה שכתבו נוכל לבנות ולהחליט ששם היו גויים בבירור מוחלט, עד כדי כך שמשם נוכח להוכיח לנידון דידן שעכו"ם הם אתמהה. ולבד מכל הנאמר למעלה ולהלן במס' 3, מהיכי תיתי לחדש שיש דין בצורת המערה והכניסה אליה ולחלק ולומר שיש ראייה מזה שהן עכו"ם, דבגמ' נזיר ס"ה מבואר רק דיש חילוק בצורת קבורת המת אי ראשו בין ברכיו או יושב, אבל בעצם צורת המערה לא מצאנו, ולהיפך כל שמצאנו ששייך אופן קבורה כזו בעי' למיחש, [ומה שהביא ממתחם הוילינר כפי מה ששמעתי היו שם מתים שראשם בין ברכם ממש באופן המבואר בחז"ל וגם צורת המערות היו שונות מכאן אף שכניסתם אף הם היו דרך פיר מ"מ עצם המערות משונות משל כאן וצריך לעמוד עם דיוקן של דברים ולברר].

(ובי"ן דדין רוב דבנד"ד זהו דין רובא דליתא קמן, לכן אזלינן בתר רובא גם בקבוע (וכמ"ש הגרעק"א מהדו"ת סי' ק"ג ס"ק י"א) (3)).

(3) בדין רוב דהכא יש לדון טובא דכיון שלא נחשפו כל מערות הקבורה בא"י מהי"ת לקבוע בזה דין רוב. ולסבר את האוון, הרי לפני שנחשפו לעינינו מאות ה"פירים" המובילות אל מערות אלו, הרי לא ידעו מזה. א"כ אפשר שיש עוד אלפי מערות ממין זה שעדיין אין ידוע אם קבורים שם ישראל או עכו"ם א"כ מנ"ל לומר שרוב מערות אלו של עכו"ם הם, דבשלמא בדוגמא שהביא מהגמ' (חולין יא) ביבמה הרי הקב"ה ברא רוב נשים שאינם איילוניות וזהו רוב מבורר, אבל כאן לא נתברר שום מציאות של רוב, ועכ"פ מידי "ספק רוב" לא יצאנו וידועים דברי הרשב"א (בסי' רע"ב) דאין דין ביטול ברוב בספק רוב, וכמו שביאר הגרע"א ביו"ד סי' ק"ה בס"ט דאין לו אפי' דין ספק ביטול ברוב ואינו מצטרף אפי' לס"ס יעושה, ומסתברא דה"ה לגבי דין הלך אחר רובא דליתא קמן דבספק רוב לא נאמר דין רוב (דשני דיני רוב נלמדו ממקור א' דאחרי רבים להטות יעוי"ש בחולין יא) וכן הוא משמעות דברי הרשב"א שם עיי"ש. **לסיכום הדברים:** א] שמה אין כאן דין רוב כלל קודם שנתברר שכל המערות האלו הנמצאים בכל העולם שרובם של עכו"ם. ב] דאפי' נניח שיש עכ"פ ספק רוב נקטי' כהרשב"א דבעי' רוב ודאי ובדליכא רוב ודאי אין בזה אפי' דין ספק וכמבואר. ג] שדבר שנעשה ע"י אדם מהי"ת לומר שצורת קבורה זו מדויקת למקומות ההם ועי"כ לקבוע בזה דין רוב).

ועוד, שמצורת המערה גופא מוכח שלא שימש לקבורת ישראל, דהנה צורת המערות שבנד"ד שיש בור צר ("פיר") שבתחתיתו יש פתח למערה, וא"כ כשמכניסים מת למערה צריך להורידו מעומד ולעקם רגליו ולגוררו לתוך חלל המערה, וזהו בזיון למת, ולכן ודאי מסתבר שמערות אלו אינם קברי ישראל (4).

(4) מציאות הדברים שאין הבור צר כ"כ שנצטרך לעקם רגליו ואין החי יכול להכחיש את החי מה שראיתי שאפשר להכניס בדרך כבוד ממש והדבר נבדק ע"י מיטה של מתים ביום ד' פר' כי תשא תשע"ד בהרבה מערות וכן ביום ג' פרשת פקודי באופן דומה ואין כאן המקום להאריך בזה וכנראה מביאי הדברים לפני הראב"ד שליט"א לא דייקו בנתינת המידות (ועי' להלן מס' 44 מה שנתברר לגבי עצם גודל המערות). ועוד שלא מצאנו בכל ספרי הפוסקים הוכחה זו (וכן הנ"ל) להוכיח מזה שהם קברות עכו"ם, ועי' להלן.

ומה שאחד מהאוסרים טען שמערות אלו זהו ממש אותם המערות דמיירי הגמ' בסוטה מד., דאיתא התם חצר הקבר העומד בתוכה טהור, והוא שיהו בה וכו' בית הלל אומרים ד' טפחים וכו', במה דברים אמורים שפתחה למעלה וכו', ופי' שם רש"י "שאין לה כניסת מדרון במעלות מן הצד, אלא כשיורדין לה קופצין לה וכשעולין מתוכה מטפס ועולה". הרי מבוי' שם להדיא בסוגיין שישראל עשו כמין בורות צרות מאוד (ד' טפחים) ששימשו כחצר למערת קבורה והיו צריכין לקפוץ לבור וממנה נכנסו למערה. ורצה לומר שכוונת הגמ' למערות שבנד"ד ממש שיש "פיר" לפני המערה וצריך לקפוץ לפיר כדי ליכנס למערה, וא"כ מוכח שמערות מסוג זה שימשו לקברי ישראל עכת"ד.

הנה במחכ"ת נעלם ממנו דברי החזו"א (אהלות י"ב ח') שפירש דודאי לא היו מכניסים המת למערה דרך הבור וממנו למערה, רק היה פתח אחר למערה מצידה שדרכו היו מכניסים המת, וא"כ בנד"ד שאין כאן פתח אחר למערה, והכניסה למערה הוא אך ורק דרך הבור בודאי מסתבר שישראל לא קברו במערות אלו, דזהו בזיון למת לשלשלו לבור מעומד ולעקם רגליו ולגוררו לתוך חלל המערה וכנ"ל. (ובכלל, מהא דנקט מתני' דין חצר הקבר שהוא ד' טפחים, אין מכאן הכרח ברור שהיו נוהגים לעשות כן, וכעין מש"כ התוס' בכתו' ד: "כמה דברים אשכחן דלא שכיח ומיירי בהן הש"ס לדרוש ולקבל שכר") (5).

(5) ברצוני להעתיק דברי המאירי דמפשטות רהיטת לשונו מבואר שהכניסו המת דרך אותו חצר שכ' וז"ל כבר בי' בפ"ו של בתרא שמנהגם הי' כו' והחצר הוא בתוך הסלע שחופר בה וכו' ויורידו המטה לשם ונוטלין ממנה הארון לגנוז בתוך

הכוך וכו' ולא סוף דבר בחצר גדולה שהזכרנו וכו' אלא אף בקטנה הרבה כל שיש לה שיעור מקום והוא ד' טפחים וכו', שאדם נכנס בה בקפיצה וכו' יעוי"ש. ועוד דאף החזו"א גופא לא הוכיח שא"ז צורת קבורת ישראל, אלא דהקשה וז"ל "וזה א"א שיכנסו למערה דרך ד"ט עם הארון" עכ"ל, וא"כ אם הוא יותר רחב מד"ט כידוע לכל והיינו באופן שאפשר להכניס את המת בודאי לא חלק לומר שא"ז קבורה יהודית ופשוט. ועוד דבפשטות רצה החזו"א להקשות דדייקא עם הארון א"א להכנס כיון ששיעורו ו' טפחים אבל בא"י שקוברים בעפרה (וכן כאן לא מצאו ארונות) אפשר להכניס המת ודו"ק. (ובלא"ה נתברר שגדולים דיים ועכ"פ יותר מד"ט).

ומה שהביא מדברי התוס' בכתובות אף ששם נכתב על דבר דלא שכיח אבל עכ"פ בדבר שלא שייך כלל במציאות ודאי לא איירי הגמ' ואם נימא שבפתח כזה לא שייך כלל שיקברו ישראל, א"כ ודאי לא איירי בזה, ואמאי נחלקו בו ב"ש וב"ה, אלא מאי דשייך עכ"פ במציאות קבורת ישראל כגון זו א"כ שוב אזדא לה ראייתו לומר דעכו"ם הן.

והנה הארכיאולוגים כבר הוכיחו ופרסמו מזמן דאותם מערות שצורתם כמערות שבנד"ד (שהכניסה למערה מתוך "פיר" וכו').

ובהערה ד': ומה שאנשי אתרא קדישא מרננים היאך אפשר להאמין באיזה דבר לארכיאולוגים, הנה דע דכל מה שטענו אנשי אתר"ק כל הזמן (עוד מתחילה כשעדיין לא נבדקו הפירים), שידוע ל"מומחים" שפירים מסוג זה מובילים למערות קבורה, זהו עפי"מ שאתר"ק הביאה למקום אחד מראשי הארכיאולוגים לראות הפירים, והוא גילה להם שפירים מסוג זה יש בעוד מקומות בארץ ושם נבדקו הפירים ומצאו שזהו מערות קבורה ולכן נראה שגם כאן זהו מערות קבורה. ועל סמך דברי הארכיאולוג פירסמו אנשי אתרא קדישא שידוע ל"מומחים" שזהו מערות קבורה, הרי שגם הם עצמם מסתמכים על הארכיאולוגים ורק שבפרסומיהם מעלימים שמם ומכנים להם בשם "מומחים". (6)

(6) מש"כ בזה ובהערה ד' תמוה מאד לומר שיצאו דברים אלו מתח"י הראב"ד שליט"א (ועי' בפתח דבר) דודאי אין אתר"ק מסתמכים בזה להקל ואף אם נימא שנכון הדבר שנתגלה להם הדבר ע"י הארכיאולוגים מ"מ אינו אלא לבסס החשד שנמצא כאן בית הקברות להחמיר, אבל ח"ו לא שמענו שנסמך עליהם להקל, ומש"כ קורן שבעניין קביעת זמנים הדבר מבוסס מאד, ע"ז שאלתי דאם הוא מבוסס

האיך ע"י אותם הסתמכויות ישנם ארכיאולוגים הקובעים תאריכים מלפני בריאת העולם, אתמהה, ואדרבה יוכיח הנ"ל.

[ושמעתי בשם אחד מראשי האוסרים שאמר דהיו עושים מערות מסוג זה בימי השופטים, וכוונתו לומר דקביעת הארכיאולוגים שמעורות אלו הם מתקופה שקדמה לכניסת היהודים אינה נכונה, אלא גם בתקופת השופטים היו עושים מערות מסוג זה. אבל מלבד שלא הביא איזה סמך לדבריו, הנה דע דגם לדבריו כיון דמודה דעכ"פ דלא עשו מערות מסוג זה לאחר תקופת השופטים, א"כ נמצא דספק דידן הוא אם קבור כאן אחד מישראלים שהיו בארץ בתקופת השופטים, או אחד מהכנענים שהיו בארץ גם בתקופת השופטים וגם מאות בשנים קודם שבאו היהודים לארץ, והנה מנין הכנענים שחיו בארץ בימי השופטים בצירוף מנין הכנענים שחיו בארץ כמה מאות בשנים קודם כניסת היהודים לארץ, מנינם מרובה יותר ממנין היהודים שחיו בארץ בימי השופטים בלבד, ונמצא דעל אותם אינשי שאנו מסופקים עליהם מי מהם קבור כאן, רובם הם נכרים, וא"כ הדרא דין נד"ד כדין מוצא קבר במקום שרובו נכרים דאזלינן בתר רובא ואמרינן דהוא נכרי ומותר לפנותו, וכמ"ש בחזו"א יו"ד סי' ר"ט סק"ט] (7).

(7) עי' לעיל מס' 3 בדין ספק רוב האם יש להתיר ע"ז, ובדאי א"א לקבוע בודאות שאח"כ לא עשו מערות כאלו וזה ברור שאופן הקבורה נשתנה בכל הדורות וכמו"כ בזמננו אופן הקבורה שונה מהא דתנן במתני' במס' ב"ב ק' ע"ב ועי"ש ברשב"ם וז"ל לעשות לו קבר - והם לא היו רגילין ליקבר אחד אחד בפנ"ע אלא כל בני המשפחה וכו', הלכך המותר לחבירו וכו' עכ"ל מבואר להדיא שהיו שינויים בצורת הקבורה וע"כ אין להסתמך ע"ז לכאור', ובודאי לא סמכו להקל ע"י השערות אלו, אלא לבסס החשדות שהם מ ישראל ודינם כמש"כ החזו"א לגבי א"י דברוב השנים רובן ישראל וז"פ). ועוד דמהי"ת לקבוע שהי' רוב עי"כ כיון שבשעה שהיו ישראל יושבין על אדמתן נמנו למליונים רבים כמבואר בחז"ל ובפתיחתא דאיכה ובגיטין נז וכמבואר בתשו' הגר"י אברמסקי זצ"ל המובא בדברי הראב"ד להלן.

והנה לענ"ד נראה לעיקר, דסגי בכל ההוכחות הנ"ל להחזיק בודאות שהם מתי עכו"ם ולהתיר לחפור השטח בלא שום בדיקה ופינוי, אבל חוששני להקל כ"כ, ולכן הוריתי לבדוק המערות ואם יש עצמות יפנום לקבורה יחד עם עפר המערה וכמו שנבאר להלן, ומעתה דעשינו פינוי, הנה פשוט דבהוכחות הנ"ל די בכך לסמוך

לכתחילה שהם מתי עכו"ם לענין פינוי, דהא איסור פינוי מתים הוא רק מדרבנן כמ"ש בב"י סי' שס"ד, וכ"כ הגר"ד אופנהיימער זצ"ל בתשו' שנדפסה בסוף שו"ת חוות יאיר, וכ"כ בברכ"י (סי' שס"ג סק"ב), ובשו"ת ישועות מלכו (סי' ע'). ועיין בפמ"ג סוף הל' תערובות (בכללי סימנים וטביעת עין) דמסיק דלענין איסור דרבנן יש לסמוך אפי' על סימן בינוני, היכא שאי"ז נגד רובא או חזקה, ומצדד עוד דאפשר דסומכין אפי' כשזהו נגד רובא וחזקה, ועיי"ש עוד שמביא שדעת המ"מ דאפי' באיסור דאורייתא סומכין על סימן בינוני היכא דליכא רובא וחזקה. ובנד"ד ליכא רובא או חזקה דהם ישראל, דהא אין לנו חזקה מעיקרא דהם מתי ישראל, וגם רובא דישאל ליכא, דאף דרוב הקבורים בא"י הם ישראל (וכמו שהוכיח הגר"י אברמסקי זצ"ל בספרו עמ"ס זבחים בחלק השו"ת סי' ז'), מ"מ כאן שהספק הוא מי הם הקבורים באותם מערות כבנד"ד שצורתם שהכניסה אליהם מתוך פיר צר, בזה אדרבה יש לנו רוב שמוכיח דהרגילות הוא שעכו"ם קברו במערות מסוג זה וכמשנ"ת לעיל (8).

(8) כבר ביארנו לעיל במס' 3 לפקפק בדין רוב שנתחדש כאן, ואין מועיל אפי' לספק, אשר ע"כ נשאר כאן דין ספק כבכל מת שנמצא שדינו כמבואר בחז"ל (נזיר סה) דצריך סימן שהוא עכו"ם (כמדויק בגמ' ב' אופנים א) שיהא מושכב, ולא יושב, ב) כדרכו, ולא ראשו בין ברכיו, דאע"ג שבדאי היו נכרים גם נקברים מושכבין כדרכן, ואעפ"כ לא הותר לפנות מתים מספק, אלא צריך הוכחה שהוא עכו"ם (או ס"ס כמשמעות דברי רש"י שם, ספק הרוג ספק עכו"ם) ולא נתבאר לחדש לעצמינו סימנים בענין זה, לא סימנים בינוניים, ולא יותר מבינוניים, ועי' להלן מס' 9.

ודע דאפי' אם נימא דלא כדברינו, אלא שגם בכל ההוכחות הנ"ל עדיין אי"ז מספיק להחזיק בודאות שהם מתי עכו"ם, אמנם הא מיהת שעכ"פ מהוכחות הנ"ל נעשה אצלינו דררא וידיים מוכיחות לומר שהם מתי עכו"ם, וא"כ מותר לפנות, דלענין פינוי לא בעינן שיהא בודאי עכו"ם אלא אפי' בדררא שהם עכו"ם ג"כ סגי לפנות, וכמ"ש הגר"ד אופנהיימער זצ"ל (שם) וז"ל "וזה ברור בש"ס דאם הוא ספק עכו"ם אין להם שכונת קברות כלל ואין להם תפוסה ופשיטא דמותר לפנות", (ואיהו מיירי באופן שאנו מסתפקים עליו שהוא עכו"ם מחמת שיש קצת שינוי בצורה שקברוהו, וה"ה גם בנד"ד שאנו מסתפקים שהם מתי עכו"ם מחמת ההוכחות הנ"ל), ובפתחי תשובה סי' שס"ד סק"ז הביא דברי הגרד"א בלא שום חולק (9).

(9) המעיין בדברי הפ"ת שהביא דברי הגרד"א יראה שהוסיף לזה כמה וכמה סניפים הלכתיים להיתר זה וכ"ש כשמעיין בגוף התשובה יראה מאריכות דבריו דלא הקיל

מחמת דררת עכו"ם לחוד, ועוד דבכדי להוכיח שהם עכו"ם הביא כמה הוכחות שלא נקברו כדיני ישראל וכתב שם שהי' עכו"ם מסל"ת שהי' שם מלחמה של השוועדי"ן ונקברו שם הרבה עכו"ם, ושם הי' הנדון שרצו לחדש ביהכ"נ אחר שכבר הי' במקום זה וכשחפרו היסודות מצאו קברים, וע"כ האריך שם דהוי מזיק את הרבים לפנות את הביהכ"נ ולמנוע רבים מהסתפח בנחלת ד' עיי"ש, ויעוי' בחזו"א יו"ד סי' ר"ט סק"ז שכתב על דבריו דבא"י קשה להקל. ודוקא בחו"ל הקיל משום דרוב עכו"ם אבל בא"י עם כל ההוכחות שכ' הגרד"א נמי קשה להקל כיון דרובם ישראל.

והאוסרים ערערו על דברינו וטענו דהחזו"א (יו"ד סי' ר"ט ס"ק ז') חולק על הגרד"א וס"ל דבא"י שרובם ישראל קשה להקל להחזיק שהם עכו"ם על סמך ריעותא ורק בחו"ל יש להקל, ולכן חייבים בנד"ד לעשות כיפין. אמנם לפמשנ"ת לעיל דנתברר דהרגילות הוא דעכו"ם קבורים במערות שמסוג המערות שבנד"ד, א"כ כשזהו דררא על המערות שמסוג זה שהם עכו"ם, גם החזו"א מודה דמותר לפנותם אפי' בארץ ישראל, שאין זה דררא נגד הרוב (שרוב אינשי בא"י הם יהודים), שאדרבה אית לן רובא דליתא קמן למימר שהקבורים במערות מסוג זה הם עכו"ם וכמשנ"ת לעיל, וזה ברור. (והיינו דאף אם לא נתיר לפנות מטעם דניזיל בתר רובא דליתא קמן והיינו דאזלינן בתר הרגילות ונימא דמעהר זו עשויה כפי הרגילות שזהו לקבורת עכו"ם, מ"מ עדיין מותר לפנות מטעם שיש דררא שהוא עכו"ם וזהו דררא שאינו נגד הרוב, ובזה גם החזו"א מתיר לפנות) (10).

(10) הביא דטענו שהחזו"א חולק, עיינתי שם בדברי החזו"א ולא ראיתי שחולק, אלא כ' שאין להקל לפ"ד הגרד"א רק בחו"ל אבל בא"י שרוב ישראל קשה להקל אף בדררות הנ"ל של הגרד"א שהן מתורת ההלכה, ואפשר דהגרד"א יודה דיש להחמיר בא"י אף בדררות ידי', א"כ כ"ש וכ"ש שאין להקל בא"י בדררות כאלו שהן מבוססות ע"ד הארכיאולוגים א) שבשאר מקומות קבורה אלו היו נכרים? ב) שהמערות הם מלפני ביאת ישראל לארץ? ולא מסתברא לומר דעדיפי מהוכחות הגרד"א (יעוי"ש באורך הוכחותיו ומש"כ במס' 9) דנימא דאפי' בא"י נתלה להקל, תמה תמה אקרא!

ומה שמפרסמים שהבד"ץ דעיה"ק אסרו לפנות, הנה הבד"ץ במכתבם כתבו להדיא "שקראו למשגיחים (שפיקחו בבדיקת המערות (אלול תשע"ב) ואמרו שבמשך עבודתם שם "לא נתברר להם אם הם קברי ישראל או קברי עכו"ם" ולפי דבריהם פשוט וברור שאסור לחפור במקום זה", הרי שביארו להדיא שטעמם לאסור הוא משום שהמשגיחים לא ידעו לומר להם אם הם ישראל או עכו"ם, אבל אם נתברר לנו שהם קברי עכו"ם בכה"ג לא אסרו הבד"ץ כלל, ובדברינו מבוי' דיש די הוכחות לברר שהם עכו"ם (וע"ע בדברינו להלן שבבדיקת המערות נתברר עוד הוכחות חותכות שהם מתי עכו"ם), ואפי' אם זהו רק בגדר רגלים לדבר ג"כ מותר לפנות וכמשנ"ת, וא"כ אין שום צורך להחמיר שלא לפנות וז"פ (11).

(11) בפשטות נלע"ד דהבד"ץ הכריעו לאסור ע"פ בדיקתם וע"כ לא מסתברא להמשיך לבדוק שבקושי התירו לפתוח ג' מערות לבדוק ובשלשתן מצאו עצמות ועי"כ נתברר שהן "קברים כמבואר במכתב הבד"ץ, אלא שע"כ לא נתברר אם הם ישראל או עכו"ם וא"כ דינם ככל מערות קבורה שאין יודעים אם של ישראל הם ועי' בשו"ע סי' שס"ג ס"ז אסור לפתוח הקבר אחר שנסתם הגולל אפי' אם עוררים היורשים וכו' ועי"ש בפ"ת סק"ז ופ"ת סק"ח לגבי אותם שנקברו מזמן, וא"כ אף שבתח"י התירו בדוחק לפתוח ג' מערות לבדוק כיון שיש שפקפקו שאינו כלל בית הקברות אבל אחר שהכריעו הבד"ץ דפעה"ק דבית הקברות הוא, רק הם ספק עכו"ם ספק ישראל, [ובפרט שרוב קברים בא"י הם של ישראל כמבואר בדברי הראב"ד גופא בשם הר"י אברמסקי והחזו"א זצ"ל], א"כ שוב לדברי הבד"ץ אסור לפתוח שום מערת קבורה.

ואף שכבר די בדברינו להתיר בפשיטות לפנות העצמות שנמצאו במערות, מ"מ אני מוסיף עוד סניפים בעלמא לחזק ההיתר לפנות המערות וכדרך רבותינו האחרונים בתשובותיהם, ואף שח"ו ללמוד למקום אחר לסמוך על הסניפים אלו בלבד להתיר בנד"ד, עכ"פ חזו לצרפם לסניף בעלמא להתיר בנד"ד. והוא דהנה דעת הרבה אחרונים (מהר"ם בנט ובעין יצחק ובפרי השדה) דאסור לפנות עצמות, אבל אא"ז הנודע ביהודה (יו"ד סי' פ"ט) דעתו דכל האיסור פינוי (שזהו משום דהפינוי קשה למת שמתיראים מיום הדין וכמבוי' בב"י סי' שס"ג) הוא דוקא אם בשר המת עדיין לא נתעכל, אבל לאחר עיכול שאין שם אלא עצמות אין הפינוי גורם חרדת הדין למת ומותר לפנותו, וכן בשו"ת כת"ס (יו"ד סי' קפ"ג) מסיק כדעת הנו"ב שלאחר שנתעכל הבשר מותר לפנות העצמות ואין בזה לא משום חרדת הדין ולא ניוול למת עי"ש. ולשיטתם בנד"ד מותר לפנות המערות שאין שם מתים שלא נתעכל בשרם (12).

(12) בפתחי את ספר הנו"ב (סי' פ"ט) ראיתי לפענ"ד שהגאון ז"ל לא התיר מעולם

לפנות עצמות וזל"ק.... נלע"ד שאפי' בעצמות אם לא נשאר רק עצם בלי בשר ל"ש בלבול וכו' וכו' ומעתה לדעתי אם יהי' בטוחים שגם אחר כלות הזמן יהי' להם רשות לפנות העצמות משם למקום אחר קודם שישוב הקרקע לבעליו נכרי לחרוש ולזרוע א"כ כל הפלפול בחנם "שמהיכא תיתי" ל"התיר לפנות עתה" וכו' וכו' יעוי"ש מבואר בדבריו להדיא דאף דס"ל דל"ש בלבול בעצמות מ"מ אסר לפנות והסכים לדברי מהר"ם פישל'ס שאסר לפנות ואפשר היינו משום ניוול המת לחוד, כמש"כ בנו של הנו"ב בשו"ת שיבת ציון. ובאמת הדבר מבואר להדיא בשו"ע סי' שס"ג ס"א אין מפנין המת ו"העצמות" לא מקבר מכובד וכו' ולא מסתברא שהנו"ב יחלוק על דין מפורש ולא יזכירו כלל (ועיי"ש בפ"ת סק"א הביא דברי הנו"ב שהסכים למהר"ם פישל'ס לאסור לפנות)

[וי"ש] לדון דאף לרוב האחרונים שאוסרים לפנות כשיש רק עצמות בלבד (דס"ל דגם בכה"ג הפינוי גורם חרדת הדין למת), אולי זהו רק בעצמות שיש בהן חשיבות, והיינו עצמות שניכרת בהן צורת עצמות אדם, וכגון שדרה או גולגולת או רוב מנין או רוב בנין (וכדאיתא במתני' בנזיר מט': דהנך חשיבי עצמות שניכר בהן צורת אדם ומטמא באוהל עיי"ש), שאז פינוי העצמות נחשב כטלטול גוף המת וגורם למת חרדת הדין, אבל אם אין אלו עצמות שניכר בהן צורת אדם, אין לעצמות אלו חשיבות ואין פינוים נחשב כטלטול גוף המת, ולכו"ע מותר לפנותן. ולכן בנד"ד באותם מערות שלא ימצאו שדרה או גולגולת וכו' רק איזה חתיכי עצמות, לכו"ע מותר לפנותן. (13).

(13) לא מסתברא להקל בענין חמור כזה של פינוי וביזוי מתים ע"י סברא כזו שלא נאסר פינוי רק בצורת עצמות אדם, כל זמן שלא נתברר כן מש"ס ופוסקים, ובשו"ע (שם) לא חילק בזה ואסר לפנות מת, ועצמות. (ועי' לעיל שאף הנו"ב אין חולק בזה).

ויעוד יעויין בשו"ת שרידי אש (יו"ד סי' ק') שמביא משו"ת תפארת צבי סי' נ"ט דס"ל דליכא איסור פינוי לאחר י"ב חודש, כיון דהא דהפינוי גורם חרדת הדין ילפינן משמואל שאמר למה הרגזתני, ושם הוה בתוך י"ב חודש דנשמת המת עולה ויורדת (וכמבו' בשבת קנ"ב), אבל לאחר י"ב חודש דנשמת המת עולה ואינה

יורדת ממילא ליכא חרדת הדין ומותר לפנותו, (וכן בשו"ת מהר"ם שיק יו"ד סי' שנ"ד מביא שיש צד לומר כן), ולשיטתו מותר בנד"ד לפנות המעדות (14).

(14) ציין סניף מספר שרידי אש והוא בסי' קכ"ה ובאמת אחר שהביא את דבר ההיתר כתב שם ע"ז דלא מצאנו לזה שום רמז בראשונים וגם מדברי הירושלמי (שהוא לשון השו"ע) דאסור לפנות מת ועצמות מבואר להדיא דאסור, וגם הביא את דברי השיבת ציון סי' ס"ג דאפי' נימא דבלבול ליכא מ"מ משום ניוול המת איכא עיי"ש.

ודע דמה דלא דנתי כאן להתיר מטעם דבשו"ת הגרעק"א (קמא מ"ה) פסק כמש"כ הגר"ד אפנהימער דמותר לפנות בית הקברות לצורך רבים, (ואפילו לא הביא הגרעק"א שיש איזה חולק ע"ז), ואיזה חכם בדורינו יפה כוחו לחלוק על הגרעק"א, משום דדברינו כאן הוא להתיר לכתחילה לפנות ואפי' אילו בבניית הכיפין לא היה נגרם הפסד ממון לרבים, ולזה ל"ש לצרף מש"כ הגרעק"א שכל יסוד התירו משום שיש היזק לרבים אם לא יפנום (15).

(15) עיינתי בדברי הגרעק"א ולא נכתב שם באיזה אופן הי' השאלה, ומתיר שם לצורך רבים לפנותו מדין קבר המזיק את הרבים הנפסק בשו"ע שס"ד ס"ה שמותר לפנותו ומזיק את הרבים פרש"י בסנהדרין מ"ז ע"ב שקברו במקום הילוך רבים ומיטמאין באוהלו, כלו' שמזיק בפועל את הרבים אחר שכבר החזיקו שם רבים וא"כ בענייננו שבטעות מכר לנו – מר גלובנציץ – הר עם מערות קבורה האם מקרי מזיק את הרבים יואיל הנ"ל ברוב טובו להחזיר את הכסף או לחלופין שיתן לרוכשים שטח אחר משטחיו לבנות עליו בלא חששות ופקפוקים. (וכמו שפרסמו בשם גדולי הרבנים דאף שהן קברי עכו"ם הו"ל מקח טעות וצריך להחזיר המעות) ועוד שהרי מסתמך שם הגרעק"א על תשובת הגרד"א (בסוף חו"י) ושם איירי בנבנה כבר הביהכ"נ ובזה כ' שם דהו"ל מזיק את הרבים, אבל כדי לבנות לצורך רבים מה"ת דמקרי מזיק את הרבים, עיי"ש בדברי הגרד"א באורך.

והנה הוריתי שהעפר שרוקנו מהמערה וסיננוהו (שכאן סיננו העפר במסננת שחוריה בגודל חצי ס"מ בלבד) ולא נמצא בו שום עצם, יכולים להשליך העפר יחד עם שאר החול והעפר שחפרו (שמסיעים אותו משם להשליכם באיזה מקום שומם).

וע"ז פקפקו האוסרים וטענו דאף שלא נמצא בכל עפר המערה שום עצם, מ"מ עדיין יש להחזיק שקברו שם מת ורק שכל עצמות המת כבר נרקבו ונימוחו ונתפוררו לאבק, וטוענים שלא רק עצמות המת אסור לפנות אלא גם אחר שנרקבו העצמות ונימוחו ג"כ אסור לפנות. והביאו ראיה לדבריהם מדברי החזו"א (יו"ד סי' ר"ח סק"ו) שמסתפק אם יש איסור פינוי גם לאחר שהמת נעשה כולו רקב כיון דאפשר דגם כשיש רק רקב בלבד חייב לקבורו. עכת"ד (16).

(16) ועוד יעוי' בהוספות חזו"א בסוף אהלות משמע בפשיטות דיש דין קבורה ברקב ועכ"פ מצוה איכא בזה דכל זה בכלל יקרא דשכבא יעוי"ש. והנה ראיתי שהביאו מהספר מתא דירושלים (מו"ק פ"ב ה"ג) דאפש"ל דאפי' ברקב אין להקל לפנות דיש בזה משום חרדת הדין עי' במס' גיטין (דף נז) דמכנסי ל' לקטמי' ומאן בא בסוד אלקי וינוחו על משכבותם כתי' עכ"ל.

ובהערה ח': והאוסרים הביאו עוד ראיה לדבריהם, דהנה במתני' דאהלות פט"ז מ"ג איתא המוצא ג' מתים מושכבין כדרך הרי"ז שכונת קברות (בית הקברות) ואסור לפנותן וצריך לבדוק כ' אמה מסביב אם אין שם עוד קבר, וקאמר עלה בתוספתא אחד המוצא ג' מתים ואחד המוצא ג' כוכים ואחד המוצא כוך בקיע ומערה, ובפירוש החסדי דוד על התוספתא מבאר דהא דקאמר התוספתא המוצא ג' כוכין או כוך בקיע ומערה היינו אפילו אם הם ריקנין, משום דחיישינן שנרקבו המתים ונימוחו. ומבו' מהחסדי דוד, שגם אם המת נעשה כולו רקב עדיין הרי"ז קבר שאסור לפנותו עכת"ד. וכ"ז אינו מוכרח כלל, די"ל דלפירו' החסדי דוד דימה התוספתא דין מוצא כוך בקיע ומערה לדין מוצא ג' מתים להחזיק המקום שזהו ביה"ק רק לענין שצריך לבדוק כ' אמה מסביב אם אין שם מתים, אבל לא מיירי התוספתא לענין פינוי, שבזה חלוק מוצא כוך ובקיע ומערה ריקנין מדין מוצא ג' מתים, והיינו שג' מתים אסור לפנות אבל מערה ריקנית שאין בה אלא רקב מותר לפנות, (וכ"ה להדיא בלשון החסדי דוד שדימוי התוספתא הוא לענין בדיקת כ' אמה ודל "ולא עוד אלא אפי' כוך אחד ובקיע וכו' אפי' ריקנים חיישינן שמא נמוחו המתים, והרי"ז עושה שכונת קברות וצריך לבדוק כדין המפורש במשנה) (17).

(17) מש"כ בדברי החסדי דוד, נראה לדקדק דבתוספתא גופא לא חילק בדין זה וכללן יחד, אחד המוצא ג' מתים וא' המוצא ג' כוכין וא' המוצא כוך בקיע ומערה, משמע דדין א' להם עם המוצא ג' מתים בין לענין פינוי ובין לענין המשך הבדיקה מדלא חילק בתוספתא בדין זה, ופשוט.

אב"ל לדעתי נראה דכל עוד שלא מצאנו עצמות אין יסוד להחזיק שיש שם רקב מת, ואף אם נימא כדברי המומחים שזהו מערות קבורה, מ"מ ממה שלא מצאנו שום חתיכת עצם (ואפי' לא בגודל של חצי ס"מ בלבד) מוכיח שכנראה כבר פינו משם המתים, (שבמערות אלו נקברו לפני אלפי שנה ובדורות שלאחריהם פינו המערות להשתמש בהם לשאר צרכים) שרחוק הדבר שיתרקב המת כ"כ עד שלא ישאר ממנו אפי' חתיכת עצם בגודל חצי ס"מ, ויש לשער דכשפינו המערה להשתמש בה פינוהו לגמרי אפי' מרקב שהיה בה (18).

(18) נראה דוחק לתלות שפינו כ"כ הרבה מערות קבורה, וכמש"כ מרן הראב"ד שליט"א גופא בסוף התשובה, ולכן מסתברא טפי שנשאר שם הרבה רקב, וכמש"כ מהר"ם פישלס המובא בתשו' נו"ב סי' פ"ט וז"ל, והא דבשבת דף קי"ב ע"ב צדיקים לא הוי עפרא עד שעת תחז"מ היינו בצדיקים גמורים ותלמידי חכמים כמו יוסף הצדיק ור' אחאי ור' יאשיה וזהו לא שכיח בזה"ז – כאשר שמעתי מהקברנים פה שמצאו בקברות ישן הרבה קברים "מלאים רקב – עכ"ל, ועי' מס' 20 בדברי החת"ס.

וביותר, שכיון שזהו ספק אם רקב חייב בקבורה וכנ"ל, לכן בנד"ד אפי' אילו היה ברור שנשאר שם רקב עצמות המתים וגם נימא שאי"ז ודאי שהם מתי עכו"ם, מ"מ איכא ס"ס להתיר, ספק האחד שמא אין חיוב קבורה ברקב, וספק השני דשמא הם מתי עכו"ם (19).

(19) הנה בהך עניינא דס"ס כבר כ' הש"ך בסוף כללי ס"ס (סו"ס ק"י) דיני ס"ס עמוקים וכו' וגם בדבר קל ודק יש להפריש בין זה לזה ע"כ אין לנו עכשיו לבדות שום ס"ס או ספק דרבנן להקל ללמוד דבר מדבר וכו' או הדומה להן ממש, או שיש בלא זה צדדים להתיר וגם זה אחר רוב העיון עכ"ל. והכא יש לדון א' בש"כ כללי ס"ס ל"ג כ' דלא מקרי ס"ס אלא כשהאיסור וההיתר שוים אבל אם יש לתלות באיסור יותר מבהיתר וכן אם האיסור שכיח יותר מהיתר א"ז ספק כלל, ובענייננו הרי כ' החזו"א בסי' ר"ט סק"ז דבא"י קשה להקל כיון דרובם ישראל ושם איירי אפי' ביש דררות שהן עכו"ם כמו שנתבאר במס' 10 א"כ הכא לא הו"ל ספק השקול לכאור' ויש לעיין. ב. דהספק אם הם מתי עכו"ם הוא ספק בחסרון ידיעה וכבר פסק הט"ז ביו"ד בסי' פ"א ס"ב ומביאו בסי' צ"ח סק"ו דבמקום שתלוי בחסרון ידיעה יש להחמיר במקום שיש לעשות תקנה לצאת מן הספק. ועיי"ש בסמ"ג שם פסק

דבמקום הפסד מרובה יש להקל כמש"כ הש"ך בסי' נ"ג סק"ד ועי' בש"ך כללי שכתב ספק בחסרון הכמה אינו ספק כלל לא לענין ס"א ולא לענין ס"ס. [ג] דספיקא דרבוותא שנחלקו האחרונים אם יש חיוב קבורה ברקב, עם ספק בדיעה אם הם מתי עכו"ם, אין מבורר דאמרי' בי' ס"ס ודו"ק.

ועי' בדרכי תשובה בכללי ס"ס מש"כ בזה ואף דהקיל שם בספיקא דרבוותא אבל עכ"פ בצירוף ספק חסרון ידיעה יל"ע בזה עוד, ומביא שם בסי' שס"ט בשם הרדב"ז דספיקא דרבוותא הוי כספק בחסרון ידיעה א"כ אפשר כהנ"ל דכיון שיש תקנה צריך לצאת מן הספק וכמש"כ הט"ז (ובלא"ה הדבר תמוה מאד להקל בעניין חמור כזה במקום שאין בו צורך דהרי ממילא מוציאים את כל עפר המערות (עם הרקב) לפי דבריהם, א"כ יטריחו עצמם ויקברוהו בכבוד והרי הפינוי אינו מפריע לבניית הבניינים, ולמה להקל בזה במקום שאין צורך כלל, בשלמא, עצם הפינוי שבלא"ה תמוה בעיני הבריות שהקילו בו כ"כ אבל בדבר שא"ב צורך למה [ובלא"ה לגבי דין גזל מן המת לכאור' ל"מ ס"ס בזה אי נימא דהמת מוחזק בזה מה"ת לסלקו ממקומו ע"י ס"ס ועי' להלן בסוף מס' 22)].

בהערה י' ומה שכתבו האוסרים [הרבה, המעתיק] דכל ביה"ק ישן הרי שהקבורים שם כבר כל [הרבה, המעתיק] עצמותיהם נהפכו לרקב, ומ"מ כמדוי' דמעולם לא שמענו שבטל שם דין ביה"ק ומותר לפנותו, והביאו ראייה לדבריהם ממה שכתב בשו"ת חת"ס יו"ד סי' של"ז (ד"ה לומר) שעצמות האדם נימוחים לאחר כמה מאות שנים עכת"ד. הנה החת"ס אח"כ בתשובתו חזר בו (בד"ה אמנם כד מעיינת שפיר) ומוכיח מעצמות שהחיה יחזקאל דעצמות אדם אינם נימוחים אפי' לאחר קרוב לאלף שנה, וכן היום מוצאים שלדים מתים במערות קבורה שמוחזקים מזמן בית שני (כאלפיים שנה), ולכן בכל הבתי קברות העתיקים שבחו"ל ודאי נשאר בהם עצמות ולכן נוהג בהם כל דין ביה"ק ואסור לפנותם. (ואם נימא כדברי האוסרים שכל הביה"ק העתיקים לא נשאר שם אלא רקב בלבד, א"כ הוי מותר לכהן לילך שם (דרקב אינו מטמא באוהל אלא כשנקבר ערום בארון של שיש שזה לא שכיח), ומעולם לא שמענו מי שיתיר כן, ועל כרחך כדברינו שבדאי גם בביה"ק העתיקים נשאר שם עצמות) (20).

(20) מש"כ בהערה ט' בשם החת"ס בתשו' של"ז שחזר בו וס"ל דעצמות המת אינם נרקבים, ברצוני לברר גופא דעובדא, דהתם רצה בתחילה להקל לכהנים להיכנס למקום ספק טומאה ולומר שודאי כבר נרקבו העצמות, ובזה חזר בו והחמיר לאסור

דשמה הנקבר שם הוא צדיק שלא נרקבו עצמותיו ולכן יש להחזיקו בחזקת כשרות דאינו בכלל ורקב עצמות קנאה יעוייש"ה (ומשו"ה פשוט נמי שלא מקילין בכל הביה"ק להקל ולהיכנס שם כהנים). ואשר ע"כ פשוט דלְקוּלָא לא נימא הכי לומר דכיון שלא נמצא רקב ודאי שלא נקברו כאן או שפוננו מזמן, דלחומרא ודאי חיישי' דבפשטות אפשר שנרקבו העצמות (וכמו שהבאנו לעיל ממהר"ם פישל'ס (מס' 18) וכמו שהוכיח החת"ס בתחילת דבריו. (והאריכות בו אך למותר)).

בהערה יא: וכן מה שחכ"א השיג עלי, ממה שאני כתבתי בתשובות והנהגות ח"ד (סי' רס"ו וסי' רס"ז) שאפי' אם פינו המת לגמרי ממערת קבורתו, מ"מ עדיין רוח המת קשור למקום והמקום קאי בקדושתו, ולכן השיג על דברינו שאפי' אם לא נשאר שם רקב המת מ"מ כיון שלדברינו נשאר רוח המת א"כ אסור לחפור המערות עכ"ד. הנה דבריו אינם נכונים כלל, דאפי' אם אחר שפינו המת לגמרי עדיין רוח המת קשור למקום (21) וכו'.

(21) עי' מש"כ להלן במס' 29 בעניין נפש המת כשפינהו.

בהערה יב: ויש להוסיף עוד, שכאן כשפתחו המערות שבשטח בנין שלם שבמתחם הנ"ל, מצאו שכמעט בכל המערות (מלבד אחת) אין כלל ריווח אויר במערה, אלא כולה היתה מלאה לגמרי בעפר דחוס, שזה מוכיח שבמשך השנים נכנס עפר מבחוץ ע"י סחף גשמים וכדו', וא"כ אף אם נשאר רקב מת במערה, מ"מ כיון שאין הרקב ניכר אלא הרי הוא מעורב ובלול בעפר שנכנס מבחוץ, (ומבואר בש"ך יו"ד סי' ק"ט דעירוב קמח בקמח הרי"ז כעירוב לח בלח כיון שהקמח בלול בקמח אחר, וה"נ בנד"ד אם הרקב מעורב ובלול בעפר הרי"ז כעירוב לח בלח), י"ל דבכה"ג שהרקב בלול בעפר כעין עירוב דלח בלח, מתבטל הרקב בעפר ונעשה כמוהו והוי כאילו אין קיים מציאות הרקב ולכן מותר להשליך עפר המערה (22).

(22) רבים תמהו אמאי הוצרכו כאן לדין עירוב לח בלח ולא הוי סגי לן בדין יבש ביבש שבטל ברוב, אלא הדברים מבוארים דאם מדין ביטול ברוב אינו נעשה כמוהו כמבואר שיטת הרשב"א בסי' ק"ט (דאסור לאכול שלשתן יחד כשנתבטל איסור ברוב) ואשר ע"כ לא יהא מותר לזורקן יחד עם העפר ע"פ חוצות, אך נראה להביא שבפשטות הגמ' בנדה דף כ"ז סוע"א מבואר דנתבטל רקב בעפר ועפר ברקב חד

בתרי מדין רוב, וכן מה שהביא מהגרע"א התם נמי כתב דין ביטול ברוב משמע דיבש מקרי ולא מסתברא לומר דעפר עם רקב - דין לח בלח יש להם (ואף בקמח בקמח אין הדבר מוסכם על כל הפוסקים עיי"ש בש"ך) ומה שהחליט הש"ך דהוי קמח בקמח לח היינו להחמיר כמש"כ שם בפמ"ג ומשו"ה צריך ששים, – ועכ"פ רקב בעפר שגרגיריו הם עבים בהרבה מקמח כידוע לכל רחוק הדבר לומר שדינו כלח בלח, - ועי' פמ"ג שם דחרדל ושומשומין וכדומה יבש מקרי. (ובר מן דין י"ל דל"ש ביטול, לומר על הרקב כאילו אינו בעולם שנוכל להתיר משו"כ לזרקו במקום שומם כדומן ע"פ השדה שהרי על הצד שאסור לפנות רקב קאירינן השתא, ועל צד זה הרי הוא כהמת גופא שיש עליו חיוב קבורה, מה"ת ליטלו למת זה ממקום קבורתו שלו אע"ג שמעורב עם עפר שהרי סו"ס נמצא מת זה בקברו שלו ודו"ק).

אב"ל באותם המערות שנמצאו עצמות, בזה יש יסוד לחשוש שנשאר כאן מת קבור שלא פונה מכאן ושאר עצמותיו נהפכו לרקב, (וגם אין לצרף כאן הצד דרקב אינו חייב קבורה, דיעויין בחזו"א שם דמחלק דרק אם נשאר רקב לבד אינו חייב קבורה, אבל אם נשאר גולגולת או שדרה, ומפנים אותו יש לפנות יחד עם הרקב), ולכן הוריתי שכל עפר המערה שנמצאו בה עצמות יפנו יחד עם העצמות לקבורם במקום אחר (23).

(23) לפי הנ"ל שנסתמך ע"ד החזו"א גרידא א"כ לא ידעתי למה החמיר בכל המערות שנמצאו עצמות דהחזו"א לא החמיר רק בנמצא שדרה או גולגולת, ואמאי כותב שאין לצרף הצד דרקב א"צ קבורה, ואם החמיר טפי מספקו של החזו"א (וכמו שכ' החזו"א בפשטות יותר, בסוף אהלות בהוספות כמוב"ל בהערה 16) יחמיר לגמרי ברקב וצ"ע. ולא עוד אלא שבדברי החזו"א משמע דאף דרקב א"ב חיוב קבורה מ"מ צריך לפנותו, וכ"ה להדיא בדברי הנו"ב (סי' פ"ט) דאף למהר"ם פישלס לא הי' הנידון כי אם לפנותו ממקום שקנו לק"נ שנה למקום אחר שקנו לצמיתות ובזה לחוד התיר אבל לא לזורקו במקום שומם].

ומה שטען אחד מהאוסרים, דכיון דיש בקרקע זו ריבוי מערות קבורה, מוכח שהיתה זו קרקע שהוקצתה לבית הקברות דרבים, ומב' ברמב"ם פ"ד דאבילות שקרקע דביה"ק נאסר הקרקע בהנאה ואין אוכלין ושותין שם ואין עושים שם מלאכה, ולא נוהגין בהם קלות ראש. ובשלה"ג פ"ו דסנהדרין ביאר שכוונת הרמב"ם

שלא רק מקום הקברים בלבד נאסר אלא גם כל קרקע שהוקצה לבית הקברות דרבים נאסר בהנאה, דדין ביה"ק דרבים כדין קדושת ביהכ"נ עיי"ש. ובשו"ת מנחת יצחק (ח"ט סי' קכ"א) כתב דלפי"ד השלה"ג יוצא דאפי' אם פינו משם המת בהיתר מ"מ עדיין נוהג בו קדושת ביה"ק, דבודאי לא גרע מהמקומות שלא נקברו שם מתים דאסור בהנאה, עיי"ש. וא"כ כיון דנתברר לנו דמתחם גולובנציץ בבי"ש שימש לבית הקברות דרבים, הרי אפי' אחר שפינו המתים משם נאסר כל הקרקע בהנאה אפי' במקום שאין שם מערות קבורה, ואסור לבנות שם בנינים, עכת"ד.

אמנם לפמשנ"ת לעיל דיש להחזיק שהם קברי עכו"ם בודאי, א"כ ל"ש כאן דין איסור"נ מביה"ק, ואפי' נימא דלא כדברינו ונימא שזהו רק דיש כאן ריעותא ודורא שהם קברי עכו"ם, מ"מ כיון דאיסור הנאה דביה"ק דישאל שזהו כקדושת ביהכ"נ בודאי אינו אלא מדרבנן, [וכמ"ש להדיא הב"ח ר"ס שס"ח דאיסור"נ מקבר המת כשאינו קרקע עולם זהו איסור"נ דאורייתא, (שכל זה לא שייך בנד"ד, שכאן אין נהנין כלל מעפר שקבור בו המת, שאם נמצא עצמות מפנים העפר יחד עם העצמות לקבורה, ואם לא נמצא משליכין העפר), אבל דין איסור הנאה דקלות ראש בשטח ביה"ק זהו רק מדרבנן]. לכן כשיש ידים מוכיחות ורגלים לדבר שזהו ביה"ק דעכו"ם אמרינן ספק דרבנן לקולא, ומותר ליהנות. (ואף שהב"ח (שם) אסר בהנאה אפי' מספק קבר ולא התיר מטעם ספק דרבנן לקולא, הנה עיין בשו"ת אבנ"ז סי' תע"ה סק"ג שנתקשה בדברי הב"ח ותירץ בג' אופנים, ולפי"מ שביאר בתירוץ האחרון י"ל דכל טעמו של הב"ח להחמיר בספק לא שייך אלא בספק השקול אם יש שם קבר, אבל בנד"ד שקרוב יותר דהם קברי עכו"ם, אף אם נימא שעדיין אי"ז וודאות, מ"מ ככה"ג גם הב"ח מודה דאמרינן כלל ספק דרבנן לקולא ואכמ"ל). וכל המחמיר לרבים מחשש איסור קלות ראש בביה"ק שהוא רק מדרבנן אינו אלא מן המתמיהין (24).

ובהערה יג. הן נכון דהרמב"ם (פ"ח מהל' טומאת מת ה"ה) כתב דקבר הנמצא מותר לפנותו ומקומו אסור בהנאה, וביאר שם הכס"מ דברי הרמב"ם שאסור בהנאה בשני אופנים, ובאופן הראשון ביאר דמיירי שמצאו ג' מתים ומספק"ל דזהו ביה"ק, ומ"מ מקילין לענין פינוי כיון דפינוי המת מדרבנן, אבל מ"מ דיינינן ליה כביה"ק לענין שאין נוהגים בו קלות ראש וכו'. ובאופן השני בי' הכס"מ דמיירי הרמב"ם בדין איסור"נ דקבר מקבר של בנין. ולתירו' הראשון של הכס"מ מבואר דאף דמקילין דאין זה ביה"ק לענין דמותר לפנות כיון דאיסור פינוי הוא מדרבנן, מ"מ מחמירין לנהוג בו קדושת ביה"ק, ומשמע דס"ל דדין איסור קלות ראש וכו' דנוהג בביה"ק הוא איסור דאו' ולכן מחמירין בו אפילו בספק ביה"ק (24).

(24) הביא דברי הב"ח בר"ס שס"ח ודברי האבנ"ז עליו והאריך בזה, אבל סוף

דבר כ' האבני נזר גופי' אחר ג' תירוצין וז"ל – סוף דבר איני רואה מקום להקל בספק קבר [לנהוג בבזיון] – וגם מדברי הב"ח הביא הראב"ד שליט"א דאסר בהנאה אף מספק, וא"כ צע"ג מש"כ בהערה יג דהכס"מ שכ' בתירוץ ראשון לדעת הרמב"ם לאסור בספק בית הקברות בהנאה (דהיינו שחוק וקלות ראש) הוא דעת יחידאה ולא מצא לו חבר הרי יש לנו עוד שני פוסקים לאסור קלות ראש בספק ביה"ק הב"ח והאבנ"ז, [ומה שהכס"מ גופי' לא תירץ תי' ראשון בב"י רק השני ג"כ אין ראי' דלא ס"ל הכי למעשה בדין קלות ראש דבעצם בלשון הרמב"ם כ' "אסור בהנאה" ובפשטות היינו עיקר דין הנאה (ולא דין קלות ראש וע"כ הוקשה לו להכניסו בפירוש דברי הרמב"ם לכן מסתברא ליה תירוצו השני בביאור דברי הרמב"ם אבל גוף הדין שחידש דאיסור הנאה דקאמר היינו דין מנהג בזיון בביה"ק כגון לאכול ולשתות ובוזה אסר באמת מספק ולכן אפשר דמעצם הדין לא חזר בו ודו"ק בכל זה] (נכתב ע"ת הראב"ד מהדו"ק).

ודע עוד דלענ"ד נראה דאפי' ודאי ביה"ק דישאל, מ"מ אם נשתכח שיש כאן ביה"ק והחזיקוהו כסתם קרקע, ואח"כ חפרו ונתגלה לנו שיש שם ביה"ק, אין בו דין ביה"ק לענין לנהוג בו קדושה ולאסור לאכול ולשתות שם וכדו', שכיון שנשתכח שמו שזהו ביה"ק תו אי"ז בזיון למתים אם לא ינהגו בו קדושה ואיסור הנאה. (וכמו"כ שאם היום יחפרו באיזה מקום ויחשפו בקרקע שבעבר הקדום היה שם ביהכ"נ, אי"צ לנהוג שם כדין ביהכ"נ שחבר שאין נוהגין בו קלות ראש וכדו', שזהו דוקא כל עוד ששמו ביהכ"נ, אבל לאחר שנשתכח שיש כאן ביהכ"נ, פקע שמו דביהכ"נ וא"צ לנהוג בו קדושה, וכמדומה שכן נוהגים) (25).

(25) בטוח אני שסברא זו לא יצאה מפי עטו של מרן הראב"ד שליט"א והאריכות להפריך דבר זה הוא אך למותר, ועוד דהי' אפשר עי"ז לנהוג קלות ראש ברוב קברי צדיקים בא"י, שהיו נעלמים ונתגלו ע"י האר"י הק' ועוד אף שעתה נתגלו כבר, כמו"כ בנדו"ד סו"ס נתגלה הבית קברות עכ"פ בגבעת ירושלים (ובמקום והר אחד הוא כמו שנתבאר) ומש"כ כמדומה שכן נוהגים, עיין בש"ך ביו"ד סס"י ק"צ סק"ג כתב דהדבר ידוע דבדבר שאין מצוי אין שייך בו מנהג. ודרך אגב יל"ע במתני' מגילה דף כח ע"א דביהכ"נ שחבר הרי הוא בקדושתו וילפי' לה מקרא והשימותי את מקדשיכם, אף כשהן שוממין.

ומפני המלעיזים אוסיף ראי' מדברי הכס"מ המוב"ל במס' 24 דאיירי התם במצא ג' מתים ומשו"ה אוסר בקלות ראש בשדה זו עד כ' אמה עד שיבדוק אע"ג שכבר

נשתכח קודם שמו ואף עתה לא נמצאו רק ג' ואוסר עד כ' אמה, ועי' לעיל שם דאף בתירוצו השני אפשר דלא חזר בו מעצם הדין רק בביאור דברי הרמב"ם וז"פ).

ודע עוד דאין לערער דיש לאסור לבנות בשטח זה בניני מגורים כיון שכתב השו"ע (סי' שס"ד סק"ו) דקבר שפינהו היכא דמותר בהנאה לא יעשו בית התבן ולא בית העצים ולא בית אוצרות, [וכוונת השו"ע דאפי' דרק קבר של בנין נאסר בהנאה (ו"א שה"ה גם הקרקע שלקחו מן הקבר וחזרו ונתנו עליו), אבל קרקע עולם שקבור בו מת אינו אסור בהנאה, וכן יש אופנים דאפי' קבר של בנין מותר בהנאה, מ"מ אף בכה"ג דמותר בהנאה לא יעשו עליו בית התבן וכו'] שזהו בזיון למת, (עיי' בפירו' נחלת יעקב על מס' שמחות פי"ג). וא"כ נימא דה"נ בנד"ד אף דל"ש לדון כאן דין איסור דהא אין אנו משתמשים בעפר הקבר, מ"מ עדיין יש לאסור לבנות עליו בניני מגורים כמו שאסור לבנות בית העצים.

אב"ד דע דכ"ז אינו, דלדברינו דיש להחזיק שבודאי אי"ז קברי ישראל א"כ לא שייך כאן איסור בניית בית עצים ע"ג מקום קבר שפינהו, ואפי' אם נימא דלא כדברינו אלא שזהו ספק קברי ישראל, מ"מ איסור בניית בית העצים ע"ג מקום קבר שפינהו ודאי שהוא רק מדרבנן, ולכן כשזהו ספק אם הוא קבר של ישראל אמרינן סד"ר לקולא ומותר לבנות עליו בית העצים, ומה עוד דבערוך השולחן (שם ס"ק י"ב) כתב דדוקא בית עצים אסור אבל לבנות בית לדור בו אי"ז בזיון ומותר, וא"כ בנד"ד דבונים בניני דירות ל"ש חשש זה כלל (26).

(26) מש"כ לעורר מבית התבן ובית העצים, לא הבנתי (א) מה הוקשה לו דהוצרך ליישבו. (ב) מה תירץ באמת על דין זה. ואבאר הדברים: (א) דבשו"ע כתב קבר שפינהו לא יעשו וכו'. כלומר דעצם הקבר (אף באופן שמותר בהנאה), מ"מ לא יעשו לקבר עצמו בית התבן ובית העצים, וזה ל"ש לנדו"ד שאין משתמשים בגוף המערות אלא מלמעלה אחר שנהרסו רח"ל, ושם יש הנדון דאיסור שחוק וקלות ראש בבית הקברות. (ב) דמה שתירץ מהערוה"ש דבית דירה שרי, לא שייך בזמנינו שיש בהם בית הכסא ובית מרחץ דלכאור' גרע טפי מבית התבן ובית העצים. וא"כ צ"ע מה שייך להסמך כאן את דברי הערוך השולחן להקל עי"ז.

ור"ב אחד מהאוסרים הביא לדברי הגאון רבי דוד קארלינער זצ"ל (בשו"ת שאילת דוד בקונטרס החידושים) שמחדש דאם פינו המת שלא כדין אזי מקום הקבר

אסור בהנאה עכ"פ מדרבנן, דהא הקרקע שייכת למת שקנה הקרקע בדמים (או בתורת מת מצוה) ובמה יוכל זה לגזול קרקעו של המת, ועפ"י סיים שם "לכן נראה לי אשר בענין אשר נעשה בעירנו שפינה אחד עצמות מתים במקום דאתחזק ביה"ק דישאל בודאי, ובנה ע"ז בית, בודאי מחויב עפ"י הדין להסיר הבית וכו' כי זה גזול קרקע שקנה בדמים וכו' ואל יהיה זה קל בעיניך, ומה גם בזמננו אשר עפ"י הרוב קונים קרקע לצורך קבורה בכסף מלא דודאי הוי גזל גמור ואין תקנה כ"א כמו שכתבתי", וטען אותו רב דה"נ בנד"ד יש לחוש דהמתים הקבורים כאן נקברו בקרקע שלהם, (שהדרך מאז ומקדם שקונים קרקע עבור המת וכמו שמצינו באאע"ה), וא"כ אפי' אחר שפינו המתים אין שום היתר לבנות בנינים על קרקע זו וכמ"ש השאלת דוד שהרי"ז גזול הקרקע שקנה המת בדמים. וכתב עוד דאפי' שבנד"ד אם לא יבנו הבנינים יוזקו הרבים שקנו שם דירה, מ"מ לא הותר איסור גזל כדי שלא יפסיד ממונו.

והנה לפמשנ"ת לעיל דיש להחזיק שהם קברי עכו"ם בודאי א"כ אין לחוש לאיסור גזל, (ועיי"ש בשאילת דוד דלא החליט שזהו איסור גזל מה"ת, ורק שכתב שיש איסור הנאה משום גזל עכ"פ מדרבנן, ואם נימא דאיסורו רק מדרבנן א"כ אפי' שזהו רק ספק עכו"ם יש להקל כדין ספק דרבנן לקולא) (27).

(27) ראשית עיינתי בדברי השאילת דוד ומשמעות הדברים דהתם לא איירי בדין גזילה דרבנן אלא לגבי איסור הנאה כ' דכיון דענייני המת חמורים יש להסתפק אי האיסור ה"נ מדרבנן או מדאורייתא אבל לגבי עצם דין גזילה בקנה הקבר לעצמו כתב דיש בו דין גזל גמור (ואפשר דהיינו מדאורייתא ממש). ואף מש"כ הראב"ד שליט"א לענין ספק דרבנן בגזל דרבנן יל"ע היכן שהמת מוחזק בו האם אזלינן ביה לקולא לומר שהוא עכו"ם ויהא מותר לגזלו ולסלקו מקברו. והדבר צריך תלמוד. (ועי' בשו"ת שבט הלוי (ח"ו סי' קפ"ב) דבספק אם נקבר שם בגזילה נחשב גם ספק ממון ואסור להפקיע זכותו מספק עיי"ש).

אמנם דע דאפי' אם הוי נקטינן דהם קברי ישראל בודאי, מ"מ לענ"ד נראה לעיקר דאין לחוש לאיסור גזל דקרקע המת, דהנה בשאילת דוד שם בתחילת דבריו כתב להדיא שאם פינוהו גוים ונשתקע שם בעליו מן הקבר, והיינו שכבר נמסרה הקרקע לנכרים או בדינא דמלכותא או בגזילה ונתיאשו שוב להוציא מהם הקרקע, מותר להשתמש במקום הקבר ותו ליכא כאן איסור גזל. (ורק אם ידוע עוד שם בעליו, והיינו שזה עתה פונה מהקבר שלא כדין, אזי מקומו אסור בהנאה דהרי"ז גזל המת), (וכן איתא בתוס' בסוכה (ל:): דאפי' דליכא יאוש בקרקע מ"מ אם נשתקע

שם בעליו אפי' אמרי בעלים דלא מייאש, נעשה כצווח על ספינתו שטבעה בים, ופקע קנינו). וא"כ נראה דה"נ בנד"ד שברכות השנים נשתקע ולא ידעו כלל שיש כאן מערת קבורה, הרי נשתקע שם בעליו שלא ידעו כלל שיש כאן מת שקנה המקום, ולכן פקע קנינו, ושוב יכול כ"א לזכות בה. [וכן חזינן שמעולם לא שמענו שכשמצאו עצמות בזמנינו במקום שמיועד לבניית בנינים או במקום שבנו כבר, פסקו שאסור לבנות או שצריך להרוס הבנין משום גזל קרקע המת (שהרי הקרקע קנוי למת מתהום ארעא עד אויר הרקיע), אלא נהגו לעשות אוהל חוצץ או לפנות, ועל כרחק כמ"ש דכיון שנשתקע שמו אין בזה איסור גזל] (28).

(28) הדבר פשוט וברור לחלק לנדון דידן דבאופן שהביא מהשאלת דוד דפינוהו גויים ונמסרה הקרקע לנכרים או בדינא דמלכותא או מדין גזילה שייך בזה דבנשתקע שם בעליו פקע קנינו, אבל בנשתכח מחמת היותנו בגלות ע"כ לא ידענו מהבית הקברות האם נימא דנפקע קנינו, וכ"ש אם המתים או עצמותיהם עדיין מונחים במקומם וכי נימא דכשנשתקע שמו אין בו משום גזל המת, (והראב"ד שליט"א גופא כ' בהמשך דכיון דעומד להוודע אין אפי' סברא כזו דנשתקע והכי מסתברא ועי' להלן מס' 30 בענין קנין המת עד לרקיע.

ודע דמה שאוסרי החפירות שדורשים לבנות כיפין, מפרסמים מספר סוד ישרים (לבעל הבן איש חי) ח"ד סי' ד' שכתב דאין לעבור במקום שנקברו שם נכרים, שלא יפגעו בו רוחות הרעות של נפשות הגוים הקבורים ויתאחזו בו, ולכן אף אם נימא דבנד"ד שזהו קברי נכרים שמותר לחופרם, מ"מ אם יחפרום עדיין זהו סכנה לדור שם וכו', ואין עיצה לזה אלא בבניית הבנינים ע"ג כיפין. "הנה דע דאם האמת כדבריהם, א"כ לא הועיל כלום בבניית הכיפין, דפשוט דאם כדבריהם דיש רוחות רעות ששורות בביה"ק של נכרים ומזיק, לענין זה אין שום חילוק אם הבנין הוא ע"ג כיפין או ע"ג הקרקע, אלא כל עוד שהבנין ברשות ביה"ק ואינו ברשות אחרת יזיקו הרוחות רעות וז"פ. ואדרבה לענין זה עדיף לפנות המתים שאז אין שום סמך שעדיין נשאר רוחות רעות בביה"ק, (שבתשו' הבא"ח מיירי שעובר בביה"ק דנכרים שלא פינו משם המתים, וכתב שאפי' שנעשה כל גופו עפר גמור ולא נשאר ממנו מאומה, מ"מ עדיין נפש הרעה של הנכרי תשרה על קברו ויזיק לעובר שם, אבל באופן שפינו משם אפי' רקב המת וכבנד"ד, בכה"ג לא כתב הבא"ח דנשאר נפשו הרעה על מקום הקבר), אבל אם לא יפנו ויבנו ע"ג כיפין בודאי דלא יועיל כלום לענין הרוחות רעות ששורות בביה"ק דנכרים (29).

(29) נראה להעיר דהראב"ד שליט"א גופיה כ' בתשובות והנהגות (מובא לעיל

בהערה ט' בתשובתו דאפי' אחר שפינו המת לגמרי עדיין נשאר נפש המת קשור למקומו [ורצה משו"כ אפי' לאסור לחפור אחר שפינו לגמרי, וע"ש מש"כ בזה] וא"כ לא ידעתי מהי"ת לחלק דהכא בנפש הרעה של העכו"ם אחר שפינוהו כן אומרים שמסתלק הרו"ר לגמרי, ועוד יש להקשות שהבא"ח כ' אפי' שנעשה עפר לגמרי נשאר הרו"ר ומרן הראב"ד כ' דאחר שנעשה עפר אפי' בישראל (עכ"פ בספק) מותר לזורקו במקום שומם כמבוא"ל א"כ משמע דס"ל דרקב ועפר הוא כאינו לגמרי א"כ ה"ה בנתפנה לפנ"ז הרי הוא באותו מצב, וצ"ע.ג. ומש"כ דאחר שנעשה כיפין נשאר הרו"ר יש לדון דכיון שנעשה הפסק והטומאה יוצאה לחוץ, הוי כהפסק רשות והר"ז נשאר במקומו ודו"ק בזה (ועי' בחזו"א יו"ד ר"ח סק"ה דמשום הפסק רשות של י"ט ואפשר אפי' ג' או ד"ט סגי משום איסור קלות ראש ויבואר להלן בעז"ה).

ובן מה שעוררו האוסרים שזהו קרקע ביה"ק האסור בהנאה, (עיין בדברינו לעיל), תמהני דא"כ היאך הותר להם לבנות ע"ג כיפין, "והרי פשוט וברור דע"ל ביה"ק דישאל אסור לבנות ע"ג כיפין, דזהו גופא קלות ראש והנאה מקרקע ביה"ק שמשתמש בו להעמיד עליו הכלונסאות שתומכים הכיפין שעליהם הבנין וז"פ (30).

(30) על טענה זו מבואר התשובה באריכות בדברי החזו"א יו"ד סי' ר"ח אות ה' ואנו נביא את עיקרי הדברים וז"ל והנה מבואר כאן (בשו"ע סי' שס"ח ס"א) "דאין לפנות ביה"ק בשביל שעכו"ם נוהגים בו קלות ראש כיון שמקום הקבר משומר והוא בשלום וכו' (עוד ראי' הביא לזה) ונראה דאם עושין העכו"ם מסילה עליו אין כאן רק משום קלות ראש ואין מפנין בשביל זה (ע"כ). — מבואר הכא דאפי' אם מר גולובנציץ לא יתן לרוכשים שטח אחר או את ממונם העשוק, ומשו"ה יבנו לכה"פ אפי' ע"ג הקברים ממש דיש בזה משום קלות ראש לא הותר מחמת כן לפנות כמבואר בדבריו להדיא.

וממשיך החזו"א ולהמבואר לעיל דאין איסור קלות ראש אלא על הקבר ממש יש מקום לומר דאם יעלו עפר על הקבר י"ט (דלא כיפין) הוי הפסק רשות ומותר לעשות למעלה דרך לרבים וכמו שאם יבנו גשר גבוה י"ט מן הקברות דנראה דהוי הפסק רשות, ואפשר דסגי בג"ט או בד"ט ואף שקשה להקל בלי ראי' מ"מ ראוי להחמיר ולהשתדל - במקום שאי אפשר להציל ולשפוך עליו עפר הרבה. מיהו נראה דראוי לפנות בזמן שסללו עליו מסילה משום מזיק לרבים שכהנים עוברין עליו (עכ"ל). כ' כאן החזו"א דאפי' אם ישפכו עפר י"ט (או אפי' ג' או ד') תו אין בו

משום קלות ראש דמקרי הפסק רשות וכ"ש אם עושין כיפין דהוי הפסק רשות ואזי אין בו גם משום מזיק את הרבים שהכהנים לא יכשלו עי"ז. (ובמתק דבריו מבואר שצריך קודם להשתדל להציל ואם א"א להציל ישפכו עליו עפר (רק משום כהנים מנע), וכ"ש בעניינינו שאפשר לבנות ע"ג כיפין באופן המותר וד"ל) ועי' בב"ב דף סג ע"ב שאף במוכר אינו קונה רום ועומק עד שיפרש להדיא ועי' להלן.

ובן מה שטענו שהקרקע קנויה למת וכשחופר המערות הרי"ז "גזל המת", (עייין בדברינו לעיל), דע דאם האמת כדבריהם א"כ "אסור אפי' לבנות ע"י כיפין, כיון ששטח זה נקנה לנקבר שזהו שלו מתהום ארעא עד הרקיע, ובודאי המת מקפיד שלא יבנו על פני קרקע קברו בנין מגורים. [וממש"כ בשו"ע סי' שס"ב ס"ד שמותר לקבור ב' ארונות מתים זה על זה, אם יש ביניהם עפר ו' טפחים, אין מכאן שום ראייה שאין מקום הקבר קנוי למת עד לרקיע, דשפיר יש לומר דמיירי שאי"ז קרקע שקנהו עבור אחד מהם, ולכן מותר לנו לקבור שם ב' מתים בהפסק, אבל קרקע שקנהו המת, הקרקע שלו לגמרי מתהום ארעא עד לרקיע ואסור לקבור בה שום מת אחר אפי' בהפסק. מיהו יש מקומות בחו"ל שכשנתמלא הביה"ק שפכו עליו הרבה עפר, וקברו מתים באותו עפר, ולא חששו שכיון שקבורים כאן מתים שקנו קברם הרי מקום הקבר קנוי למת עד לרקיע וא"א לקבור עליו עוד מתים, וצ"ל דס"ל שאף שהקרקע קנוי למת עד לרקיע, מ"מ אין המת מקפיד שלא ישפכו עפר עליו ויקברו בו, שאי"ז פגיעה בכבודו שקבור מעליו מת אחר, ואמרינן דבכה"ג שמשתמש בקרקעו של מת לדבר דאין המת מקפיד על כך אין ע"ז איסור גזל. אבל לבנות כבישים או בניני מגורים בודאי זהו פגיעה בכבוד המת והמת מקפיד על כך, ולכן אם נימא כטענת האוסרים דבנד"ד יש כאן איסור גזל כשמשתמשים בקרקע קברו של מת, פשוט שג"כ אסור לבנות על קרקע הקבר בנינים ע"ג כיפין, שגם ע"ג קרקע הקבר קנוי למת] (31).

(31) לענ"ד נראה דלפנות אותם ממקומם ע"ז וודאי מקפידים יותר מלבנות ע"ג כיפין וזאת דכדי למנוע בזיונם, ועי' מש"כ הראב"ד גופא לעיל בשם הערוה"ש דבתי דירה א"ב משום בזיון המת וצ"ע מ"ש הכא, ועי' מש"כ שם בהערה), ועוד דהיכן נתחדש דהמתים קנו מקומם עד לרקיע ועי' בב"ב דף סג ע"ב במוכר בית דבסתמא ל"ק עומקא ורומא עד שיפרש, וכ"ש הכא שלא נצרך להמת רק מקום קבורתו. ומ"מ לרוחא דמילתא נבאר הדבר קצת דלהצילם באופן זה א"ב משום איסור לכאור' דהנה בשו"ע יו"ד סי' שס"ח ס"א בית הקברות אין נוהגין בהן קלות

ראש וכו' וברמ"א שם וכל זה אינו אלא משום כבוד המתים וכו' כגון שהמושל עכו"ם מרעה בהמות על הקברים וכו' מוכרים דברים אלו (עשבים ואלנות הגדלים בבה"ק) כדי להציל הקברות מיד עכו"ם שזהו כבוד המתים וכו' עיי"ש. והנה בעניינינו בעוה"ר ראינו שאע"פ שהי' דרך ועצה לבנות ע"י כיפין מ"מ נתחלל כל הביה"ק באופן נורא מחמת הוצאות (שאפי' היו נדיבי עם שרצו לשלם את ההוצאות) לבניית הכיפין, א"כ כ"ש שהי' חשש זה שיחללו כל הביה"ק אם לא הי' עצה זו של בניית כיפין (ובודאי אם הי' מר גולובנצ'ין מוותר על השטח הי' למתים הרווחה) א"כ ודאי משום כבוד המתים מצוה באופן זה לבנות ע"ג כיפין דבאופן כזה הי' המקום שמור תחת הבניינים עד ביאת גוא"צ בב"א, ועתה אהה! וי, לנו שנעקר כל הביה"ק ממקומו וד' הטוב יכפר.

ודע עוד דעיקר דברי האוסרים שיש לחשוש שזהו מערות קבורה בישראל ולכן אסור לפנות המערות וצריך לעשות אוהל חוצץ על כל השטח ולבנות ע"ג הבנינים, הנה דע דאפי' אם האמת דזהו מערות קבורה בישראל, מ"מ עדיין אי"ז ברור דעדיף לבנות ע"ג הכיפין מאשר לפנות המערות, דהנה יש חילוקי דעות פוסקים מה לעשות בכה"ג שהנכרים רוצים לבנות מסילת הברזל ע"ג הקברים, ולא יחפרו בתוך הקברים אלא שמסילת הברזל תעבור ע"ג הקברים. לדעת החזו"א (יו"ד סי' ר"ח) אסור לפנות המתים, אבל בשו"ת תירוש ויצהר כתב דיש לפנות המת, דניח"ל למת שיפנוהו ולא ינהגו בקברו בזיון, ומביא שכ"כ בשו"ת אבני צדק, (וכן בשו"ת מהר"ם שיק יו"ד סי' שנ"ג מצדד כן, וכן בפת"ש סי' שס"ח סק"ד מביא משו"ת שיבת ציון שמצדד כן). והנך פוסקים מיירי כשמפנין המת לבית הקברות, מיהו יש לצדד דאף אם לא נפנה המת למקום שמוחזק בקדושת ביה"ק, אלא נחפור בור באיזה מקום ולשם נפנה עצמות המת ונכסה הבור, מ"מ ג"כ ניח"ל למת שיפנוהו מאשר שיבנו בנין על קברו, ולפי"ז בנד"ד יש לומר דניח"ל למתים שיפנו עצמותיהם ולא ינהגו בזיון בקברם לבנות עליו ע"י כיפין (32).

(32) הנה החזו"א מיירי להדיא באופן ששופך עפר על הקברות (או גשר שלא ע"י כיפין, כמבואר בדבריו שיש עדיין היזק וטומאה לכהנים) ובונה עליו המסילה ואעפ"כ הורה שלא לפנות אם לא משום מזיק הרבים דטומאת כהנים, וכן בשו"ת שיבת ציון המובא בפ"ת סק"ד מיירי בבונה ע"ג הקברות ממש, שכ' שהחשש הוא שמא ברבות הימים יחפרו שם ויוציאו העצמות ויזרקום, (ועוד עיי"ש בפ"ת), ואעפ"כ כ' שם שצריך להשתדל הרבה ולהוציא הוצאות כדי יכלתם - אף שיכבד העול על הצבור - ורק אם יעלה ההוצאות יותר מכדי יכלתם יפנו למקום המשתמר עיי"ש.

(וכ"ש בענייננו שהיו נדיבי עם מוכנים לשלם ההוצאות) משא"כ בנדרון דידן דהוא באופן בניית כיפין מסתברא פשוט דאין בזה משום קלות ראש וכמ"ש לעיל עכ"פ בהפסק רשות ובזה לא חלק החזו"א וגם אין החשש של השיבת ציון דלא מסתבר שברכות הימים יחפרו כיון שיגיע לבטון בצורת הכיפין ובפרט שעדיין הוא עתה ברשות ישראל יראי שמים (ורק שם חשש שהי' המושל גוי), ובאופן כזה לא כתבו הפוסקים, דניח"ל למתים שיפנום, והדבר פשוט לכאורה.

ודע עוד דבלא"ה יש פקפוק בצורת עשיית כיפין הנהוג היום וכו', ועיין בשו"ת מנחת יצחק (ח"ט סי' קכ"ז) שמחדש דאם יעשו אוהל נפרד לחצוץ מעל הקבר, הרי"ז מועיל לכו"ע באוהל על חלל טפח, דאף שהטומאה בוקעת מהקבר לאוהל שע"ג (כיון שאין בקבר פתח ד' טפחים) אבל האוהל מועיל לחצוץ בפני הטומאה, שלא נאמר שיעור ד' טפחים אלא כאשר גג הקבר שהמת בתוכו חוצץ בפני הטומאה, ולא באוהל שעל הקבר, ולדבריו מה שנוהגין היום לעשות כיפין על חלל טפח מגג הקבר אין בזה שום חשש וכו"ע מודו דחוצץ מפני הטומאה. מיהו דבריו חידוש ואי"ז פשוט כל כך (33).

(33) אדרבה הלואי הלואי! שיעשו כיפין באופן המועיל לכו"ע.

...ועכשיו נדון על מה שיש טוענים שאף אם מצד ההלכה מותר מ"מ למיגדר מילתא יש לאסור לפנות או לחפור המערות, כיון שע"ז הנכרים בחו"ל יבואו לחפור בתי הקברות שבארצותיהם ויטענו שגם אצלינו אנו חופרים קברים, ולכן אסור לפנות המערות רק חייבין לבנות הבנינים ע"ג כיפין. והביאו שכע"ז כתב בשו"ת חת"ס ח"ו סי' ל"ז. [ופרסמו שאני סותר עצמי ממה שכתבתי בתשובות והנהגות בח"ד (סי' רס"ז בסופו) דאף אם מדינא אין הציבור חייבין להוציא הוצאות כדי למנוע מלסלול כביש ע"ג ביה"ק כשאין חשש שיפגעו בעצמות, מ"מ בזמנינו שהנכרים בחו"ל רואים בבתי הקברות כבזבז של שטחי קרקע, ואם נפתח להם פתח כמחט עלול להתפתח לפתחו של אולם צריכים אנו ללחום בכל כוחינו שלא יהא שום סדק להתיר, ולכן חייבין למחות ולהוציא הוצאות למנוע סלילת כביש ע"ג ביה"ק. וטענו שלפמש"כ שם א"כ ה"נ בנד"ד אף אם מדינא מותר, מ"מ כדי למנוע שלא יהא שום סדק לנכרים לתלות להתיר, צריך למנוע הפינוי וחייבין לבנות ע"ג כיפין].

וב"ל אלו הם דברי הבל, דכל בר דעת מבין שבודאי הנכרים לא ילמדו היתר לפנות בתי קברות מנד"ד, שבנד"ד אי"ז מקום שהוחזק כבית הקברות, ואין שם

קברים עליהם, וכשפותחים המערות אין רואים כלל עצמות, ואינו אלא דשמא אחר סינון העפר המערה ימצאו איזה עצמות, ולכן בודאי הנכרים בחו"ל לא ילמדו מזה היתר להרוס בתי הקברות שבארצותיהם שזהו מקומות שהחזקנהו כל הזמן לבית הקברות וכך הוא שמו, ובפתיחת הקברים רואים מיד שלדים או עצמות, ובודאי הנכרים יבינו שמה שהתרנו לחפור המערות בנד"ד זהו משום שלא החזיקו כלל שטח זה לבית הקברות ולא ניכר כלל שקבורים שם מתים, ולא ילמדו מכאן שאנו מקילין להרוס בית הקברות שמחזיקין אותו לביה"ק וניכר שקבור שם מתים. ולכן בעובדא שדנתי בספרי בח"ד דזהו דהנכרים רצו לסלול כביש על מקום שהוחזק כביה"ק, שפיר כתבתי דצריך למחות ולהוציא הוצאות למנוע מהם, דאם לא נמנע זאת מהם, יבואו הנכרים להרוס גם שאר בתי קברות, אבל בנד"ד שלא ילמדו הנכרים מכאן להרוס ביה"ק, מותר לפנות ולחפור וא"צ לחשוש כלל. (ובכלל הדגשתי בתשובתי שם דיש לדון כל מקרה לגופו, ואין להקיש ממקרה למקרה).

ותמהני טובא על גאון אחד שליט"א שאמר שכדי שלא יבואו הנכרים בחו"ל להרוס בתי קברות אסור לפנות ולחפור המערות וחייבין לבנות ע"ג כיפין, ודבריו נסתרים מיניה וביה, דאם האמת דאומות העולם ילמדו מכאן להרוס בתי קברות שבארצותיהם ח"ו, א"כ פשוט שלא הועילו כלום בתקנתו שדורש לבנות ע"ג כיפין, שבודאי אומות העולם אינם יודעים להבחין לחלק אם נעשה ע"ג כיפין או לא, ואם יראו שאנו מנצלים שטח ביה"ק לבנות עליו בנינים לצרכינו, יאמרו שגם הם רוצים לנצל שטח בתי הקברות שבארצותיהם לבנות בנינים לצרכם, ויחפרו ויהרסו בתי הקברות שבארצותיהם (34).

(34) לא ידעתי אמאי הטענה היא דברי "הב"ל", אפי' נימא שיש סברא לחלק (ולידער לידער המציאות טופחת על פנינו שהיכן שבאים למחות כהיום אומרים טול קורה מבין עיניך רח"ל), ואם לדעתו שייך לחלק בין ביה"ק זה למקומות אחרים וזה הנכרים יבינו (כשיסבירו להם ?) א"כ אמאי לא נוכל גם לחלק וליתן להם להבין שע"י בניית כיפין גם לא נהרס הביה"ק וגם לא נתבזבז המקום דלכאו' חילוק זה הוא מובן יותר.

ויפה אמר גדול אחד שאין שום טעם להפגין ולמחות נגד פינוי קברים מטעם שאע"פ שמצד הלכה מותר מ"מ אסור לעשות כן שע"ז יבואו הנכרים בחו"ל לפנות ביה"ק, שאדרבה אם מצד זה עדיף שלא להפגין ולמחות שאילו לא יעשו שום הפגנות ומחאות לא היה נודע זה להנכרים בחו"ל שמפנים כאן מערות

קבורה שמצאו בחפירות, ורק ע"י הרעש שמקימים בהפגנות ומחאות מתפרסם הדבר ונודע זאת לנכרים בחו"ל (35).

(35) לענ"ד נראה שאותו גדול שאפילו נימא שאמרו, אמרו באופן שהי' עסק עם חפשיים שלא ישמעו לנו וגם שם יש לדון, אבל כאן הי' ברור לכל בר דעת שברגע שיש חשש של קברי מתים ואפי' ספק עכו"ם תאחזמו חיל ורעדה ובודאי ידרשו לעשות ע"פ ההלכה באופן שלא יהא רעש גדול שאנשים חרדים חופרים קברים רח"ל. והיו מפסיקים מיד אפי' בלא הפגנות ואוי לנו שכך עלתה בימינו.

והנה רב אחד טען דאף אם מותר לפנות או לחפור מצד הדין, מ"מ זהו חילול השם נורא, שיאמרו החפשים שאנו מוחים עליהם כשהם חופרים קברים, וכשנוגע להפסד ממון שלנו או מקילין, וחייבין להפסיד כל ממוןנו שלא לחלל שמו ית'. ועוד טענו שאם נתיר לחפור בנד"ד אז יביא הדבר שאם ימצאו כאן בא"י בשאר מקומות מערות קבורה מזמן קדום יחפרו המערות, ולא יועיל כשנמחה בידם, שיטענו שלעצמינו או מתירין ורק להם או מוחים בהפגנות.

ואין לטענותיהם שום בסיס, דמעולם לא מחינו ודרשנו מהחפשים שיחמירו יותר מהדין, וכל מחאתנו עליהם זהו דוקא כשהורסים וחופרים קודם שנבדוק ונברר אם מותר ע"פ דין לעשות כן, וע"ז או מוחים למונעם, אבל בנד"ד שקודם בדקנו וביררנו שמותר עפ"י דין לפנות ולחפור או מתירין לעצמינו לנהוג כדין, שכמו כן גם אם החפשים ימצאו מערות שיש עליהם הוכחות שהם עכו"ם (וגם יהא זה באופן שאין חשש שהנכרים בחו"ל ילמדו מכך לפנות ביה"ק דישראל שבארצותיהם), נתיר להם לפנות ולחפור ולא נמחה בידם ובודאי החפשים יבינו שאין או מחמירים עליהם יותר משאנו דורשים עצמינו, שלא התרנו גם לעצמינו סתם להרוס ולחפור אלא לאחר הוכחות שהם קברי עכו"ם, ואין כאן חשש שיצא מזה חילול ה' ח"ו. (מלבד אותם החפשים שאע"פ שיוודעים ומבינים שהצדק עמנו מ"מ מלעזים עלינו, ולהם לא יועיל כלום, שבלא"ה ימצאו תמיד טענות כדי להלעז עלינו) (36).

(36) גם כאן אפי' נימא שיש לחלק וליישב אבל למה נימא שאין לרבריהם שום בסיס וכנ"ל המציאות טופחת על פנינו היכן שבאים למחות אומרים טול קורה מבין עיניך רח"ל (ובכל המקומות הציעו להם פתרונות שיוכלו לבנות ע"פ ההלכה).

וכבר ביארתי לעיל דאפי' אם נימא שעדיין יש כאן חשש רחוק שאם נפנה כאן שוב לא נוכל למנוע חטוטי שכבי במקומות אחרים כאן, מ"מ אין לנו רשות להחמיר כדי למנוע חשש רחוק דחטוטי שכבי במקום אחר, כשעי"ז פוגעין בחיותן של למעלה משמונה מאות משפחות ולגרום לרבים מהם שיצטרכו לחזור על הפתחים (37).

(37) אמאי אין לנו רשות להחמיר - הרי ברור לכל בר דעת שישראל קדושים הם והם נתבעים ונותנים, והדבר בטוח בודאי שאם הי' באים להרוכשים לשואלים חו"ד לפני שטיפת המוחות נגד אתרא קדישא וקירור כל רגשות הקודש בעניין של כבוד המתים (ע"ג כל קווי הנייעס) הי' רובם ככולם מסכימים לשלם ולהודיל ממון על דבר נעלה ונשגב זה של שמירה על ספק פגיעה בכבוד המתים, ובפרט שעתה הי' נדיבי עם מוכנים לשלם כל ההוצאות, ואין כאן שום חשש בפגיעת חיותן של בני תורה, וי וי שכך עלתה בימינו. ועי' מה שהבאתי לעיל במס' 32 בשם השיכת ציון שאף שיכבד העול על הציבור צריך לדאוג שלא יפנו המתים.

ומה עוד שבפיקוח נציג אתר"ק מפנים קברי ישראל בודאי ממתחם נשר שברמלה, ואין חוששים כלל שעיי"ז שפינוי הקברים נעשה בפיקוחם, שוב לא יוכלו הם עצמם למנוע שלא יפנו כשימצאו מערות קבורה במקומות אחרים. (וכבר בא לביתי אחד מראשי הארכיאולוגים ושאלני למה בכל מקום שמוצאים מערות קבורה אנו אוסרים לפנות ודורשים לבנות אוהל חוצץ, ובמתחם נשר אנו מפנים שלדים של ודאי יהודים, ולצערי הרב לא היה בידי מה להשיבו) (38).

(38) אנסה להעלות על הכתב את מציאות הדברים דשם ב"נשר" הוא מחצבה ומפעל לייצור חומרי בניה, ומכח הרעידות של המחצבה שמרעידים את ההרים סביבות עיי"כ נופלים שם מערות קבורה ומתפרקים והנה מבואר בשו"ע סי' שס"ג ס"א דאם אינו משתמר בזה הקבר שיש לחוש שמא יוציאוהו גויים או שיכנסו בו מים מצוה לפנותו, ואשר ע"כ מצוה לפנותו. ובאמת עצם הפינוי לא נעשה עיי' אתרא קדישא אלא עיי' איזו חברא קדישא. ועל עצם המחצבה של נשר ודאי שמי שירצה לבא ולמחות יבא וימחה. לפנות המחצבה למקום שאין מערות קבורה, רק מה שאחרים אין עושים שם מחאות היינו כיון שעובדים ברשות עצמם) רק מחמת כח הרעידות מתפוררים מערות במרחק, בהר הסמוך לו, ובודאי מי שיבא וימחה לפנות המחצבה תבא עליהם ברכת טוב, ועי' בשו"ת קנה בשם חלק ג' סי' צ"ו, מה שדן בענין קבורתם כיון שהם ספק עכו"ם ספק ישראל.

ועכשיו "נבאר כיצד בדקנו השטחים ומה נתגלה בבדיקת המערות. הנה כשנשאלתי מה לעשות בשטח של אגודת "בנין שלם" שבמתחם גולובנצ'ין, מתחילה הוריתי שיבדקו עשר מערות מתוך כל השטח (ולא יהיו אלו העשר סמוכות זל"ז אלא כל אחת מהם תהיה מרוחקת מהאחר באופן שאלו העשר יהיו מפוזרין בכל השטח), ובדקו עשר מערות כנ"ל, והיינו שרוקנו כל עפר המערה עד שהגיעו לסלע (ע"י כלי עבודה ידניים), וסיננו במסננת שחוריה בגודל חצי ס"מ, ולא נמצא שום עצם, (ולא עבדו בדחפור אלא במקומות שנחשפו ונבדקו שאין שם פירים) (39).

(39) כתב הראב"ד שבדקו ע"י כלי עבודה ידניים, ואשר ע"כ ברצוני להבהיר שגם ע"י כלי עבודה ידניים (בלא טרקטור) צריך זהירות מרובה שלא יתפוררו העצמות, ולפ"ז נ"ל ליישב תמיהה עצומה שמתעוררת אצל רבים אפי' מהנוטים להתיר למה בשטח שבבנין שלם (עד שנכנסו אברכים וגילו עצמות) לא מצאו מאומה ואפי' לא עצם קטן כשעורה (כמש"כ במכתבם עבור הרוכשים) משא"כ במתחם גבעת ירושלים ברור לכל שמוצאים עצמות בהרבה מערות (ואף המפנים עצמם מודים בזה, "רק אומרים שמותר ח"ו), והנה לפי הנ"ל יש ליישב שבבנין שלם עבדו באופן זריז יותר והכניסו עם טוריות ומעדרים עפר עם עצמות מרוסקות לתוך הדליים וכשסיננו אותם (אפי' לדבריהם) כבר היו מפוררים כשאר רגבי האדמה, משא"כ בגבעת ירושלים אחרי שהוכרחו להכניס את רשות העתיקות לתמונה באופן מסודר ושהם יתעסקו בחיטוטי דשכבי רח"ל והם עכ"פ מנוסים יותר (ואין להם עניין כ"כ לשקר שלא מצאו מאומה), אשר ע"כ מתגלית האמת המרה, ודי בזה.

ובמשך הזמן נתגלו עוד ד' מערות שהיה בהם עצמות וכמפורט להלן, שהראשונה מתוך הארבעה היתה מערה גדולה ולא מצאו בה רק עצם בודד (ומצאו שם גם כדי חרס). ובשניה מתוך הארבעה היתה מערה קטנה (אורך 130 ס"מ על רוחב 120 ס"מ) ומצאו בה שברים של עצם בודד. ובשלישית היתה זו מערה קטנה (אורך 130 ס"מ על רוחב 120 ס"מ) והיתה מערה חתומה באבן, ושם נמצא חלק מגולגולת ועוד הרבה עצמות, וכשבא המומחה ("אנתרופולוג") אמר שניכר שהם עצמות של אדם מבוגר, וא"כ הרי במערה קטנה כזו לא יכלו להשכיב אדם מבוגר שגדול בקומה באופן שמושכב כדרכו, ועל כרחך מוכח שאי"ז מת ישראל שקוברים באופן מושכב כדרכו. ובמערה הרביעית נמצא עצמות וגם נמצא שלד מת שראשו בין ברכיו, שזה מוכיח בבירור שזה עכו"ם וכמבו' בגמ' נזיר ס"ה, (וגם מצאו שם כדי חרס). והנה כשגילו שלד המת היו נוכחים שם כמה מומחים וכולם הסכימו

שזהו מת שהושכב כשראשו בין ברכיו, וכשנחשף עוד חלקים מהשלד, "הוכח בבירור גמור שא"א להסתפק כלל שזהו מת שהושכב כשראשו בין ברכיו. נודע דאנשי האוסרים באו בחושך ליל של אותו היום שמצאו שלד המת ועשו צילום חלקי של השלד, וטעו לחשוב שעפ"י התמונה שבידם מוכח שזהו מת שמושכב כדרכו, אבל תחת ידי התמונה שזהו צילום מושלם של כל חלקי גוף המת שעדיין נשאר קיים ולא נרקב, ו"תמונה זו מוכיח בבירור כמאה עדים וא"א לטעות כלל שזהו מת שהושכב כשראשו בין ברכיו. (וכשבאו לביתי עם התמונה שבידם להוכיח שזהו מת שמושכב כדרכו, הראו להם התמונה המושלמת של השלד שתחת ידי שמוכיח בבירור שזהו מת שהושכב כשראשו בין ברכיו, ונאלמו דום) [(40)].

(40) בעניין ראשו בין ברכיו כבר נתבאר הרבה בקונטרסים מהו יסוד הענין שצריך להיות מקופל הראש עד הברכיים ממש, שיהא הראש בין ברכיו, ועכ"פ סמוך לו (ועי' להלן מס' 42 במציאות הדברים), ועצם הקיפול של הברך גרידא הרי מבואר בגמ' ב"ב ע"ד רע"א (שמשם המקור של דרך הקבורה דאפרקדן) דהוי זקיפא ברכיה דחד מינייהו (דמתי מדבר) מבואר דאין בזה להוכיח שהוא עכו"ם, ולגבי הענין שמושכב על צדו כתב הרמב"ן בתה"א וז"ל ומניחין אותו פניו למעלה כדאמרי' גבי מתי מדבר הוו גני אפרקיד א"נ מן הצד כדאמרי' בירו' יהבוני על סטרי וכו' כדרך שהאדם ישן עכ"ל ומובא בב"י בסי' שס"ב, ועיי"ש בפרישה סק"ה שהביא שכן הגיה המהרש"ל בדברי הטור ומבאר דהשתא א"ש מש"כ כאדם שהוא ישן דהא אמרי' ריב"ל לייט אמאן דגני אפרקיד, ע"כ. מבואר דיש שקברו על צדו כדרך שהאדם ישן ודו"ק בכל זה, ואין כאן המקום להאריך. ולגבי גודל המערה עי' להלן מס' 44.

ואחר שמצאו המת שהושכב כשראשו בין ברכיו הרי"ז הוכחה שכל הקבורים באותה שדה הם נכרים ומותר לפנותם וכמ"ש החזו"א (יו"ד סי' ר"ט סק"ז), הרי שמלבד שאר ההוכחות שהבאינו לעיל דהם קברי עכו"ם נתוסף לנו גם הוכחה ברורה זו שמצאו מת שראשו בין ברכיו (41).

(41) הביא בשם החזו"א דכשהוכח על א' שהוא עכו"ם מוכיח על כל השדה, והנה יעויין ברש"י נזיר דף סה ע"א ד"ה כדרכו פרט לראשו בין ירכותיו, שאם מצא א' מהם ראשו מונח לו בין ירכותיו אמרינן דהכי אתרמי שנזרק לשם, ובהמשך הגמ' אמר וכל הני מ"ט לא, כל' מ"ט אין להם שכונת קברות, דילמא עכו"ם הוא, ופרש"י דאתרמי ואקבר להכא, ועכו"ם אינו עולה מן המנין ולא פש להו להכא אלא תרי

ותנן מצא שנים נוטלן ואת תפוסתן משו"ה לא קנו מקומן, עכ"ל מבואר להדיא דאם ימצא עוד שלישי מושכב כדרכו שוב הו"ל שכונת קברות ולפלא בעיני שנעלם מעיניהם דבריו הברורים של רש"י – (ובדברי החזו"א י"ל אולי דשא"ה דמיירי בחו"ל (הובא לעיל במס' 10) ולכן התיר בכל השדה כיון שרובן עכו"ם ועי"ש עוד באריכות דברי החזו"א, ועו"ל דבראשו בין ברכיו משמע בגמ' דהוי ספק עכו"ם (ולרש"י נמי ספק זרוק) ולכן אין מוכיח על כל השדה, משא"כ החזו"א דיבר בעניין הגרד"א שהיו דורות אחרים דעכו"ם הן כגון מסלפ"ת עי"ש).

בהערה זו: ועכשיו שמעתי שאנשי האוסרים טוענים שמה שאמרו חז"ל ראשו בין ברכיו כוונתם כפשוטו שהראש "בתוך" הברכיים, ולדבריהם נתגלה ביה"ק עתיק של נכרים ומצאו שם המתים שראשם "בתוך" הברכיים ממש, ולכן בנר"ד שנתברר שהמת הושכב באופן שרגליו מקופלות לגמרי לכיוון גופו והברכים הגיעו סמוך לראש, אי"ז נקרא ראשו בין ברכיו שהרי לא היה הראש בתוך הברכיים עכ"ל.

אבל פשוט שדבריהם הבל, דאף אם נימא כטענתם דכוונת חז"ל ראשו בין ברכיו היינו שהראש בתוך הברכיים וכן נהגו הנכרים בזמנם, מיהו הא ודאי פשוט שישראל לא היו מנוולים המת לקוברו כשרגליו מכופפות לגמרי לכיוון ראשו, ומעולם לא שמענו שיש איזה מקום בעולם שנהגים שם לקבור ישראל ברגלים כפופות לגמרי, וא"כ מנ"ל לבדות שבעבר היו קוברים ישראל ברגלים כפופות, ובודאי שאפי' אם נימא כטענת האוסרים שמנהג הנכרים לקבור כשהראש בתוך הברכים מ"מ ברור ופשוט שגם מת שרגליו מכופפות לגמרי עד לראשו אי"ז אלא מת נכרי שלא דקדקו היטב לקוברו כמנהגם לכופף הראש בתוך הברכים. וכן איתא להדיא בירושלמי (פ"ט דנזיר ה"ג) שישראל קוברים כשרגליו מופשטות. וכבר נהגו כן כאן עשרות בשנים, שכשמוצאים מערות קבורה שיש בתוכה שלד מת שברכיו כפופות ומגיע סמוך לראשו, מחזיקין בודאי שזהו נכרי ומתירים לפנותו.

ומלבד כל זה דע שקיבלתי מכתב מחכ"א שמוכיח בראיות חותכות שכוונת חז"ל ראשו בין ברכיו היינו שהראש "סמוך" לברכיו, ודבריו נכונים וברורים, ואעתיק כאן המכתב וז"ל: במשנה בנזיר (ס"ד ע"ב) איתא: "המוצא מת בתחילה מושכב כדרכו - נוטלו ואת תפוסתו". ובגמרא (שם ס"ה ע"א) התבאר: "פרט לשראשו מונח בין ירכותיו". (והרמב"ם בהלכות טומאת מת פ"ט ה"א) כתב: "ראשו בין ברכיו", אבל שם בה"ג כתב: "ראשו בין ירכותיו", וכן הוא גם בכתבי היד של הרמב"ם, וכיו"ב בריטב"א בב"ב ק"א ע"ב: "כדרכו - פרט לראשו בין ברכיו, דההוא גוי הוא", והיא היא).

ופשוט שאין הכוונה בין ירכותיו ממש, ואף לא בין ברכיו (שהן קרובות אל הראש יותר מן הירכים), שהוא דבר שאינו מצוי כלל שיוכל אדם לכופף כל כך את גבו, מבלי לשבור את עמוד השדרה, וכפי שמעיד החוש, ורק בני אדם גמישים מאוד יכולים לעשות כך, וכו'.

בנדון דידן בירושלמי נזיר שם לא נזכר הביטוי: ראשו בין ירכותיו" או: "ראשו בין ברכיו", אבל נאמר שם במפורש: "אי זהו מושכב כדרכו, רגליו ממושטות וידיו על לבו". ואין לנו לבדות מלבנו מחלוקת בין הבבלי לירושלמי, ואם כן פשוט שמת שמונה בצורה מכווצת (דהיינו עכ"פ כשרגליו מכופפות הרבה) הוא בוודאי מת שאינו מונח במצב של "רגליו ממושטות", וזו עצמה ההגדרה שבבבלי: "ראשו בין ירכותיו".

ובירושלמי נזיר שם הוזכר מת שמקופל (ומרוצץ) והוא נקרא שם: "קמצוץ", ונאמר שם: "אם מצאו קמצוץ אני אומר גל נפל עליו והרגו. והתני מצא שנים ראשיהם בצד מרגלותיהם נוטלן ואת תפוסתן, סברין מימר קמצוץ מהו ראשיהם בצד מרגלותיהם. ובקרבן העדה שם ביאר את הקושיא וכתב: "ראשיהם בצד מרגלותיהם. כלומר ראשו בין ברכיו, וסברוהו למימר קמצוץ היינו ראשו בין מרגלותיו, וקשיין אהדי" (42).

(42) הביא אריכות מחכם א' להוכיח שראשו בין ברכיו היינו אפי' סמוך ול"ד בין ברכיו, אבל עכ"פ אף לפי מה שנאמר ונשמע מ"קורן" עצמו הרי הי' מרוחק כשמונים ס"מ מהראש להברכיים, א"כ נראה פשוט דא"צ להפריך את כל ראיותיו ואף מש"כ דא"א לכופף עד הרגלים רק אדם גמיש, שהרי לקרב רק שמונים ס"מ זהו כמעט בלא כיפוף הראש (והם מתרצים שכנראה הראש עף למרחוק, והדברים מוזרים) א"כ נשאר עצם הכיפוף של הרגליים וע"ז כבר כתבתי במס' 40 עי"ש, וע"כ אתייחס רק למש"כ מהירושלמי ומשמע שרוצה להוכיח שכל שינוי כ"ד מוכיח שהן עכו"ם, כיון שכתוב שם רגליו מופשטות ע"ז תמהתי דהנה הביא דשם כתוב נמי דאף ידיו על לבו, ולענ"ד ודאי אם ימצאו מת שאין ידיו על לבו, לא יהי' אף א' מן המתירין שיתיר גם בזה ויאמר שמוכח עי"כ שהוא עכו"ם (אע"פ דאין לנו לבדות פלוג' בין הבבלי לירושלמי), אע"כ דהירוש' רק אמר אופן הקבורה הרגיל, אבל לא נדקדק מזה שאם שינו במקצת הו"ל דין ראשו בין ברכיו. (וביותר דבהמשך הביא דברי הירושלמי דמצאו קמצוץ אני אומר גל נפל עליו והרגו, א"כ י"ל הביאור הפשוט בדברי הירושלמי דלא רצה להפקיע דאם אין רגליו מופשטות וכדו' דהוי קבורת עכו"ם אלא רצה להפקיע דמצאו קמצוץ הו"ל הרגו, ועי"ש במפרשים ודו"ק). ועי' לעיל במס' 40.

ומשם ואילך עד סיום בדיקת כל המערות בשטח הנ"ל נמצאו עוד שתי מערות קטנות שגודלם 130 ס"מ על רוחב 120 ס"מ, שבאחת מהן נמצא שברים של עצם בודד ובשניה נמצאו שם כמה עצמות בודדים (וגם כדי חרס).

ובהערה טז: ודע דמה שאחד מראשי האוסרים כתב ש"בקברי נכרים רגילים למצוא כלים מכלים שונים" וכוונתו דאם לא ימצאו שום כלים זהו מקצת הוכחה שאי"ז קברי נכרים, אבל דע דאין מכך אפי' סרך של ראיה, שבאותם המערות שלא נמצאו עצמות, י"ל דכשם שמה שלא מוצאים עצמות זהו משום שבדורות המאוחרים פינו העצמות, כמו כן נמי אין מוצאים כלים משום שבדורות המאוחרים כשפינו העצמות פינו ג"כ הכלים משם, (ומה עוד שבשנים מהמערות הרקניות נמצא פגיון), ובאותם המערות שהיו בהם עצמות, הרי בחלקם (שלוש מתוך שש) היו ג"כ כדי חרס. [והארכיאולוגים שהיו שם קבעו שהכדים והפגיונות שנמצאו שם עשויים מחומר שלא היו משתמשים בו אלא בתקופה קדומה מאוד שקדמה מאות בשנים לכניסת היהודים לארץ (וכבר הבאנו לעיל עדותו של הרה"ג ר"ז קורן שהשיטה שלפיה קובעים הארכיאולוגים לאיזה תקופה משתייכים הכלים, בנויה על סימנים והוכחות מבוססות ואי"ז סתם השערות בעלמא)] (43).

(43) לא מסתברא לומר שכוונת האוסרים לומר שבקברים שאין מוצאין כלום זהו הראי' שהם של ישראל אלא כ' מציאות הדברים, ועכ"פ להיפך ע"י מציאת כלים נמי אין ראי' שהם של עכו"ם שכבר נתפרסם דברי הספר חסידים בסי' תתשי"ג שנמצא בקבר של הרוגים עקה"ש חרב והורה להשאיר הסכין ליד המתים (ועי' בסנהדרין דף מ"ה שו"ט בגמ' האם הסייף שהרגו בו הרוגי בי"ד נקברין עמו עיי"ש, ועי' בשו"ע סי' שמ"ט ס"ג דכלים שנזרקו ע"ג המת לקוברם עמו אסורים בהנאה).

ודע, שאחר שבדקו כל המערות בשטח זה נתברר שרוב רובם של המערות היו באורך 130 ס"מ על רוחב 120 ס"מ, ובמערה כזו א"א להכניס בה מת גדול בשנים באופן שמושכב כדרכו, וא"כ אם מערות אלו שימשו לקבורה (וכמו שטענו האוסרים שברור שכל המערות מסוג זה שימשו לקבורה), הרי"ז הוכחה ברורה ששימשו לקבורת עכו"ם שקוברים מת כשראשו בין ברכיו או מיושב וכדאיתא בגמ' נזיר ס"ה. (ומה שטען לי אחד מהאוסרים דיש לחשוש דרוב רובם המערות שימשו לקבורת ילדים שקטנים בקומה ואפשר לקוברם באופן שמושכב כדרכו גם במערות כאלו, הנה כל בר דעת מבין שלחשוש כן אי"ז אלא דברי הבל וליצנות) (44).

(44) היום כבר נתברר למאות עדים נאמנים שהקברים גדולים המה (שנכנסו ביום העצרת ד' פרשת כי תשא תשע"ד) וכן אני הקטן הייתי בין הבאים ובעוה"ר גם

ראיתי עצמות בא' המערות שעדיין לא פינוהו לגמרי, ואשר ע"כ א"צ ליישב שהם של ילדים וזה הי' צריך רק כשהי' הכל סגור ומסוגר אין יוצא ואין בא, ובפרט אחר הברור דברים ע"י הרבנים הגאונים שליט"א ביום ג' וד' פרשת פקודי שבדקו ומדדו את המערות במעמד ב' הצדדים ורוב רובם גדולים המה, ואף השאר שקטנים יותר קצת (לבד מכמה מערות שפחותים מ-1.44 בזה ודאי י"ל שהי' עבור ילדים או אדם גוף או לליקוט עצמות וכמו שיתבאר) יעויין בקריינא דאגרתא (קמו) דמשמעות הדברים שבדר"כ גודל אדם בין 1.40 ל-1.75 ולעצם הסוגיא דגודל המערות באופן דנימא שאין יכולים להשכיב מושכב כדרכו יעויין במס' ב"ב דף ק ע"ב והכוכין ארכן ד' אמות ובתוס' שם פי' רבינו שמואל שהמת ג"א ובשביל הארון צריך אמה רביעית, ותוס' גופי' חולק דג' אמות הגוף, ואמה רביעית בשביל הראש והארון, עכ"פ יש לנו שיטת הרשב"ם דסגי בג' אמות ובה להגר"ח נאה הוא קמ"ד ס"מ (וקי"ל כוותי' לבד מדאורייתא להחמיר) ועי' במועדים וזמנים (למרח' הראב"ד שליט"א) ח"ג לחג הפסח סי' רס"ו בהערה, שנתקשה לשיטת הגר"ח נאה האין שייך שבקמ"ד ס"מ יכנס הגוף עם הראש, ומתוך וז"ל שהמעין בשיטת הראשונים שפירשו השיעור ג"א עם הראש רובם פירשו כן בשיעור הכוכין למת ובשיעור מקוה, וא"ש דמת שאני שסתם מת אינו אדם בינוני דבן ל"ה רק בימי הזקנה דמתכוין ואולי באמת בינוני דמת קמ"ד ס"מ וא"ש, וע"ש בהמשך דבריו דאפשר לומר שארץ ישראל נתכווצה בחורבנה כעין בגיטין (נז) וכ' שם שכלל אין סומכין על ממצאים של היום יעוש"ה. ובדקתי ע"י רשימת המדידות (מהצד של המתירים) שהן נמצאות לפני - מבורר דרוב רובם של המערות הן בגודל אדם בינוני של היום בין 1.70 ל-1.80 ולמעלה וע"כ א"צ להנ"ל כלל. (ותמיהא טובא שביום א' פקודי הגיע לשם נכד הראב"ד שליט"א עם עוד אחד, וכשראה המשגיח דשם שהלה מוציא כלי מדידה שילחם בנימוקים שונים).

וכן העיד לי המשגיח הרב נחמני שליט"א שהבחין שבכל המערות שנמצאו בהם עצמות ע"ל קרקעית המערה (הן במערות שבשטח של בנין שלם ובין במערות בשטח של גבעת ירושלים), "תמיד נמצאו העצמות סמוך לכתלי המערה ולא באמצעיתה, וזה מוכיח שאפי' אם אי"ז עצמות שבאו מבחוץ ע"י סחף אלא זהו עצמותיו של מת שקברוהו כאן במערה, מ"מ לא היה זה מת ישראל שמשכיבים המת אפרקדן לאורך המערה שאז היו נמצאים עצמות גם באמצע המערה, אלא זהו מת נכרי שדחפוהו לצידי המערה והשכיבוהו כשהוא מקופל והיינו כשראשו בין ברכיו, ולכן לא היה מוטל גוף המת במרכז המערה אלא בצידו בלבד (45).

(45) מש"כ להוכיח ממה שהעצמות נמצאו בצידי המערה, תמהתי דאולי י"ל דע"י הסחף של גשמים ועפר (או חולדה) נדחקו העצמות לאט לאט לצידי המערה, ועי"כ אין להוכיח. ובפרט שלא נמצא מקור לדבר זה שזהו סימן לקבורת עכו"ם, ואף הראב"ד שליט"א לא ציין מקור לזה, ולגבי מונח אפרקדן עי' מס' 24.

ודע "דבשטח זה גופא לא נמצאה שום הוכחה אפילו שעכ"פ חלק ממקום זה שימש לביה"ק, שהרי מתוך כל המערות שבשטח שזהו למעלה משישים מערות לא נמצאו עצמות רק בשש מערות, ואותם שש היתה כל אחת מהם מרוחקת מהשאר יותר מכ' אמה, והדין הוא שאין מחזיקין מקום לביה"ק רק כשמוצאים לכה"פ ג' מערות הסמוכין זל"ז שקבורים בהם מתים (שאו הדין הוא שמחזיקין שזהו ביה"ק וצריך לבדוק בתוך כ' אמה סביב המערות, אם אין קבורים שם מתים) (46).

(46) עי' לעיל מס' 39 בעניין אי מציאת העצמות ומש"כ בתחילת הקטע דבשטח זה גופא לא נמצא וכו' משמעות הדבר דבשטח האחר דהיינו של גבעת ירושלים כן נמצא (כידוע לכל שנמצאו הרבה עצמות) וכפי מיטב ידיעתי הוא מקום והר אחד שמרוחק במקצת וחלק בנין שלם נמכר למגזר א' וגבעת ירושלים למגזר אחר (אבל שָׁמָּא לא גרים לחלק שהן ב' בתי קברות ופשוט). ומש"כ שצריך ג' מערות הסמוכים זל"ז שקבורים בהם מתים יעוי' לעיל בהערה מס' 1 ובמס' 17 בדברי התוספתא דסגי במציאת מקום קבורה.

וביותר, דגם באותם מערות שמצאו עצם או איזה שברי עצמות על קרקעית המערה עדיין אין זה מוכח ממערה זו גופא שנקברו כאן מתים, דשפיר יכול להיות שרוחות וגשמים סחפו למערה עפר ממקום אחר שבו היה מעורב איזה עצמות "ואין כלל ראייה שקברו במקום זה. (וכמו שבצפת כשעשו כביש סמוך לבית הקברות מצאו שם כמה עצמות, והיינו שרוחות וגשמים סחפו עפר מהביה"ק לשם יחד עם כמה עצמות). ובפרט שבנד"ד כל המערות שבשטח (מלבד המערה השלישית שחתום פתחה באבן גולל) היו מלאים לגמרי בעפר דחוס ולא היה כלל ריווח אויר במערה, שזה מוכיח שבמשך השנים נכנס עפר מבחוץ ע"י סחף גשמים וכדו', וא"כ שפיר י"ל שלא נקברו כאן מתים, אלא העצמות באו מבחוץ יחד עם העפר שנכנס למערה. וא"כ כל ההוכחה להחזיק שמערות אלו שימשו לקבורה זהו רק ממה שבמקומות אחרים נמצאו מערות מסוג זה שקבורים בהם מתים, ולכן כ"ש שאין לחשוש שזהו קברי ישראל וכדביארנו לעיל בהגה (אות ג) (47).

(47) מש"כ שאפי' כשמצאו אין ראי' שיכול לבא מחמת סחף ודימה הדבר לצפת, הדברים ידועים ששם הי' כביש למרגלות הבית הקברות דשם בודאי שייך שיבא ע"י סחף, משא"כ הכא לא ידענא סמוך לאיזה בית הקברות הוא שנאמר שבא לשם עצמות ע"י סחף, (דרך אגב החלק של בנין שלם הוא למעלה מגבעת ירושלים בשיפוע ההר) ומה שמוכיח מהא שמלאים עפר ידוע לכל שבהרבה הבתי קברות הישנים מלאים בעפר מחמת סחף הגשמים וא"כ אפשר שהיו עצמות וע"ג נתמלא עפר והכי מבסתברא טפי, ובפרט שמצאו גם עצמות גדולות בהרבה מן המערות ולא מסתברא שנדחקו ונכנסו בין האבני גולל. (ועוד אולי מילאו עפר בעצמם לצורך קבורת המת) ועי' להלן.

ומה שאוסרי החפירות פירסמו שיש אבן שותם המערות ומזה מוכח שזהו מערות קבורה שסתמום באבן גולל, הנה לדעתי "מערה הסתומה באבן אין שום הוכחה שהאבן זהו אבן גולל דמערות קבורה, שברור דאף אם היתה מערה ששימשה לאוצר יין וכיו"ב ג"כ היו סוגרים פתח המערה באבן לשמירה מבע"ח וכדו'. ומה עוד שעיקר הדבר אינו נכון, שלעת עתה לאחר שכבר סיימו לבדוק כל הפירים שבשטח "בנין שלם" עדיין לא מצאו אלא מערה אחת שחתום פתחה באבן גולל (שזהו המערה השלישית מתוך השש מערות, שהיתה זו מערה קטנה שהיו בה עצמות אדם מבוגר שא"א לומר שהמת הושכב בה כדרכו וע"כ שזה מת עכו"ם), "אבל בכל שאר המערות אזי או שהאבן עמדה בצד פתח המערה, או שהיתה אבן שלא סתמה כל חלל הפתח כבמערות קבורה בעלמא שבהם האבן סתם כל חלל הפתח (48).

(48) כ' בענין האבן גולל שאין מוכח שהוא אבן גולל, גם דקדק שבשטח של בניין שלם לא נמצא רק א', ביארנו לעיל שגבעת ירושלים היא באותו שטח וע"כ אין לחלק בזה ופשוט כמבוא"ל, וגם לא הבנתי אמאי כשסתום וחתום מוכח שהוא אבן גולל בזה גם שייך שהי' משום שמירה מבע"ח ולהיפך נמי אם אינם סתומים עד כדי כך שלא יוכל להיכנס עפר ע"י סחף ג"כ איני מבין הראי' דאפשר שלא הי' סתום וחתום ממש, ועי' לעיל סוף מס' 47, (ואני בעיניי ראיתי במקום א' כשבאו למחות על חילול הקברים שהיו ב' קברים בחפירה בצורת ארונות ממש ועליהם אבני גולל (כמין פלטות של אבן מסותת) ואף הם היו מוזזים קצת ממקומם, וז"פ שהם יכולים לזוז מחמת סחף הגשמים וכדו').

ודע, דממה שבכמה מערות יחידות כן נמצאו עצמות, נסתרה טענת האוסרים הנ"ל שאם לא ימצאו עצמות זהו משום שלאחר כ"כ הרבה שנים כבר נרקבו העצמות ונמוחו לאבק, שהרי כאן מצאו במערות שבשטח זה שכן נשאר שם עצמות, ועל כרחק שהמתים שנקברו באותה תקופה שהשתמשו במערות אלו, עדיין לא נתפוררו עצמותיהם לגמרי, וא"כ על כרחק שבאותם מערות שאין שם עצמות היינו שלא נקברו שם או שנקברו ופונו כבר. [ואפילו המערות שנמצאו שם עצמות ספורות יש לצדד שאי"ז משום שכל שאר העצמות נרקבו ונהפכו לאבק, אלא שפינו השלד מהמערה, אבל לא פינוה לגמרי ונשארו שם איזה עצמות ספורות] (49).

(49) לענ"ד נראה פשוט שכמו שבאותו קבר (אפי' באותו שאמרו שנמצא ראשו בין ברכיו) לא נמצא כל עצמות המת כשהן שלמים דהיינו שחלקם נרקבו וחלקם לא נרקבו וא"כ ה"ה והוא הטעם דאפשר שבמערה אחת נרקבו ובאחת לא נרקבו (ובלאו הכי יעויין מש"כ במס' 31) וכמו שהבאנו לעיל מתשו' נו"ב סי' פ"ט מש"כ מהר"ם פישל'ס ששמע מהקברנים שהרבה קברים מלאים רקב. משמע דיש שנרקבו ויש שלא נרקבו ועי' מש"כ בחת"ס סי' של"ז מובא לעיל מס' 20.

ודע עוד, שכיון שברוב רובא דהמערות לא מצאו כלל עצמות, כשלעצמי אני סבור שמעולם לא היה כאן ביה"ק, שאין זה מסתבר לי שפינו כ"כ הרבה מערות קבורה, ויותר נראה לי שמערות אלו מעולם לא שימשו לקבורה, וכנראה שבאותה תקופה שהשתמשו במערות מסוג זה, לא היו מקצים קרקע מיוחדת לשמש לקבורת מתים, רק סמוך לשאר המערות שהיה עושה אדם לצרכיו היה עושה גם מערה לקבורת מתו, ולכן סמוך לכל שאר המערות הריקניות (שלדידי מסתבר ששימשו לאוצר וכדו') נמצאה גם מערה שקבור בה מת (50).

(50) ברצוני לעצור לרגע קטן ולבקש סליחה ומחילה וכפרה קודם כתבי השורות הבאות, והוא דנלע"ד שאף אם נימא שהביאו את הנתונים הנכונים למרן הראב"ד שליט"א גם לא הי' כותב הדברים האלו (ועי' בפתח דבר), שבודאי ידוע היום שזהו ביה"ק ועכ"פ משטח גבעת ירושלים (שהוא באותו הר של בנין שלם) וע"כ למה לנו לחזור על הישנות שסמכנו על קורן שמערות אלו שמשו לתבואה ושמן וליישוב מציאת העצמות באופן תמוה זה, הרי בלא"ה נכתבו היתרים אחרים, וכי "קורן" מלאך הוא ומוכרח להיות שלא טעה בהשערותיו הראשונות שנתחדשו בכל עת ועידן, נניח שטעה ועכשיו שנתברר שהוא ביה"ק הרי יש היתרים אחרים בלא"ה. ומה שנכתבו עוד סניפים ועוד סניפים והכל כדי שלא לבטל לגמרי את ההשערות

הראשונות כגון עצמות של בהמה, אוצרות תבואה ושמן, ראשו בין ברכיו, ועוד, וכל זה למה לי הרי כו"ע מודים ש"קורן" לא אמר הדברים באופן ברור רק בהשערות בעלמא, ובדרך כפי השערת הארכיאולוגים בכל הקשור לקביעת זמנים ושאר עניינים וד' הטוב יכפר.

[ואפי' אם רק אין לנו ודאות שזהו מערות קבורה ואינו אלא ספק, ג"כ יש לנו לומר דמספק מעמידין אותו בחזקתו דמעיקרא, והיינו דכיון דמתחילת הבריאה כשנוצרה קרקע זו ודאי לא היה קבור כאן מת, לכן אם יש לנו ספק אם אח"כ נשתנה וקברו מת בקרקע זו, מוקמינן אחזקתו דמעיקרא, ואמרינן דלא נקבר כאן מת וכפי שהיה מעיקרו, (עיי' פמ"ג סי' ק"ה (משב"ז סק"ג) שדן אם מעמידים אחזקה דמעיקרא כשנולד ריעותא)]. אבל כיון שהמומחים חולקים עלי ולדעתם מסתבר שמערות אלו שימשו לקבורה כמו שמצאנו בשאר מקומות שמערות מסוג זה שימשו לקבורה, ומה שנמצאו ריקניות זהו משום שהדורות שלאח"כ רצו להשתמש במערות ופינו המתים משם, "לא רציתי לצרף זאת אפי' לסניף להתיר (51).

(51) מש"כ בענין חזקה דמעיקרא יעויין לעיל מה שהביא הראב"ד שליט"א בהערה ח' מהתוספתא בפט"ז מ"ג ובדברי החסדי דוד שם דמבואר להדיא דאף שלא מצאו כלום חיישי' שהיו שם מתים א"כ ע"כ דלא אמרי' בזה חזקה דמעיקרא כיון שנעשה כאן מקום קבורה בידי אדם, ובפרט אחר שנתברר שהמקום מקום קבורה, ועי' מש"כ לעיל על דברים אלו במס' 1.

ולענין השטח השייך ל"גבעת ירושלים" שבמתחם גולובנצ'ין, הנה כעת עדיין לא גמרו לבדוק כל המערות ולכן לא אכתוב כאן מזה (52).

(52) עי' מש"כ במס' 39 בהחילוק בין שטח ב"ש לשטח של ג"י, ועי' במס' 46 שהן שניהם בהר א' ומסתברא שדין א' להם.

ורצוני להעיר שגם בבדיקה שנערכה ע"י שלוחי הבד"ץ (אלול תשע"ב) בג' מערות, לא נמצאה כלל שום הוכחה שזהו מערות קבורה. דהנה במערה הראשונה שבדקו מצאו ב' עצמות אחד בגודל 17 ס"מ והשני בגודל 13 ס"מ והיו מונחות אחת מול השניה ועוד היו שם 2 עצמות אחת בגודל 8 ס"מ והשניה בגודל

8 ס"מ. ובמערה השניה, מצאו שתי חתיכי עצמות אחת בגודל 2.5 ס"מ והשניה בגודל 3.5 ס"מ אחד, ובמערה השלישית נמצאו 4 שברי עצמות אחת בגודל 3.5 ס"מ והשאר בגודל שתי ס"מ, אבל שלד אדם או גולגולת או רוב מנין או רוב בנין של המת לא נמצאו בכל הג' מערות (53).

(53) ברצוני להעיר אמאי לא נכללו אלו הג' מערות עם הששה מערות שנתגלו בהם עצמות בשטח של בנין שלם שהן בהר א' וכן"ל וגם כאן התמיהה עולה מאליה שבדיוק באלו ג' מערות שנבדקו ע"י הבר"ץ נמצאו עצמות (כמה שיהיו) ובשאר חמישים מערות לא נמצא מאומה כיון שכאן נבדקו ע"י אנשים חצונים שאינם מפרוייקט בנין שלם, ובאופן שאין יוצא ואין בא ועי' לעיל מס' 39.

וְדַע "דמה שאמר אחד מראשי האוסרים בדרשה בחו"ל ד"ממצאו במערה אחת מת מושכב כדרכו, ואף שראו רק את הרגלים, והשאר היה מכוסה בעפר, אבל די לראות את הרגלים כדי לדעת שזה מושכב כדרכו", (ורצה לומר דמה שמצאו שתי עצמות במערה הראשונה שהיו מושכבים אחת מול חברתה זה מראה שהמת היה מונח באופן של מושכב כדרכו), "הנה הדבר שקר גמור בין מבחינת ההלכה בין מבחינת המציאות, והיינו דמלבד מה דאין שום הוכחה שאותם שתי עצמות זהו עצמות אדם ולא של בהמה, ואדרבה כפי שהעידו לי הרי כששלחו צילום מהעצמות לאחד מגדולי האנתרופולוגים (העוסקים במחקר העצמות) אמר שודאי שזהו עצמות בהמה וכו', ולכן פשוט שכשמונחות אלו שתי העצמות אחת מול השניה אין מכאן אפי' סרך הוכחה שהיו רגל המת מופשטות וכתנוחת מת מושכב כדרכו. ומה עוד דאין שום הוכחה שאלו שתי העצמות זהו של מת שנקבר כאן רק יכול להיות שבאו מבחוץ עם סחף העפר וכן"ל (54).

(54) תמוה הדבר לומר שנסמוך על אנתרופולוג (שבזה אין לנו את כל הסברה שזה מסל"ת באופן שעדיין אין נוגע לנו) וגם על מומחה שיקבע ע"י "תמונה שזה של בהמה וכ"ש שלא נקיל עי"ז ח"ו, ועוד הרי התמונה מפורסמת וידועה, והכל רואים שאין ב' העצמות שוים לגמרי במראה, ואתמה על א' מראשי האוסרים שיאמר דבר שאפשר להפריכו בקלות ועביד לאגלו"י, אלא ע"כ הדבר פשוט שהרי לא נמצא כל אורך העצמות והשלד, ופשוט וברור שחלקם נרקבו וחלקם לא כמבואר לעיל, וכמו"כ אפשר שחלק עצם נרקב וכו' והדברים ברורים. ועי' לעיל מס' 17 בענין סחף.

אמנם מלבד כל זאת, הנה אפי' אם האמת היתה כדברי האוסר שהיה זה אותו סוג עצם ואחת היא של רגל ימין והשניה של רגל שמאל, מ"מ יש לדון אם שייך להוכיח משתי עצמות קטנות שהיו רגלי המת מופשטות ואכמ"ל, ואפי' אם נימא כדברי האוסר דשייך להוכיח שהיו רגליו מופשטות, מ"מ עדיין אין מכאן שום הוכחה על מת מושכב כדרכו, שחז"ל אמרו המוצא מת מושכב כדרכו הרי"ז ישראל, נתכוונו שמצא שלד מת ולא כשמצא שתי עצמות רגלים, דאף אם נימא דזהו הוכחה דנקבר כאן מת דרגליו מופשטות, מ"מ עדיין אי"ז מוכח שהושכב כדרכו, דיכול להיות שהשכיבו יושב ברגלים מופשטות (55).

(55) כמדומני שבאותה דרשה אמר גם שפשוט שהמקום בית הקברות, ורק הוא ספק קברי עכו"ם וספק קברי ישראל, וכפסק הברד"ץ וע"כ בודאי לא בא להוכיח שהם ודאי ישראל, אלא אמר שהוא בתנוחת מושכב כדרכו למעט שאינו בתנוחה של צורה עוברית.

ועכשיו כשאני מכניס הספר לדפוס הגיע לידי מאמר מאחד מהאוסרים שטוען שמה שרוב רובם של המערות הם קטנות וא"א לקבור שם מת מושכב כדרכו, אין מכאן שום ראיה שזהו ביה"ק דנכרים, דהא מבו' בטור סי' שס"ג דהיה מנהג לקבור המת בגומא ואחר שנתעכל הבשר היו מלקטים עצמות ומניחים בארון, וממילא פשיטא דאין להוכיח כלום מגודל המערות, דאפשר שהספיק גודלן בשביל עצמות המת אחר שנתעכל בשרו עכת"ד.

ובל' דבריו הם דברי הבל, שמעולם לא ראינו ושמענו שיש איזה מקום שיש בו הרבה מערות קבורה (שיודעים שזהו של ישראל) והם מערות קטנות, ואדרבה להיפך, בדרך כלל המערות קבורה שיודעים שזהו של ישראל הם מערות גדולות שאפשר לקבור בהם מת כדרכו, ולמה נחוש שכאן עשו ביה"ק שרוב רובו ממערות קטנות שמיוחדות לליקוט עצמות. וכפי שנתברר לי, הוכח להעוסקים במערות קבורה עתיקים ד"המנהג הנ"ל ללקט העצמות אחר העיכול היינו שהיו מלקטים עצמות המת ומניחים אותו בתוך ארון באותה מערה שבה קברו המת מתחילה שהיא מערה גדולה, ולא שעשו מערה קטנה מיוחדת לליקוט העצמות, ולכן בד"כ המערות שיש בהם עצמות מתי ישראל הם מערות גדולות. ובודאי שפשוט וברור שמה שרוב רובם של המערות כאן הם מערות קטנות זהו הוכחה ברורה שאי"ז ביה"ק דישאל. "והאמת יורה דרכו שאין שום נדנוד חשש שזהו ביה"ק דישאל וכמו שביארתי כאן. (ומה שאנשי האוסרים מרעישים שהברד"ץ דעיה"ק אסרו לפנות,

הנה כבר בארנו לעיל שהבד"ץ מעולם לא אסרו אם יתברר שהם של עכו"ם) (56).

(56) כבר נתבאר לעיל במס' 44 שרוב רובם מערות גדולות המה יעו"ש ומש"כ בעניין ליקוט עצמות, ועי' בטושו"ע יו"ד סי' ת"ג בענין ליקוט עצמות בס"ח, ובס"י המוליך עצמות ממקום למקום וכו' ועי' בשו"ע סי' שס"ג דמותר לפנות מחו"ל להעלותם לא"י, והדברים פשוטים וברורים. עי' בשו"ת הרשב"א סי' שס"ט וזל"ק ואח"כ ליקטו את העצמות והוליכום לבית הקברות ועי' בשו"ת חת"ס סי' של"ג באריכות דמבואר להדיא שהיו מלקטים העצמות אחר עיכול הבשר וקוברים אותם במקום אחר, אשר ע"כ נתבאר דהיו מלקטין עצמות ממקום למקום.

אבל אף שהחמרנו הרבה יותר ממה שנראה שצריך מעיקר הדין, מ"מ קבוצה קטנה שקורים לעצמם "קנאים" פרסמו על המתירין כתבי פלסתר וכינויי גנאי, ואף שמלבישים עצמם באיצטלא של הלכה שכאילו ע"פ הלכה אסור לפנות, אמנם האמת הוא שאינם מעונינים כלל לירד לעומקה של הלכה ולחקור אם עפ"י הלכה מותר לעשות כן או לא, רק כיון שלדעתם עפ"י "קנאות" אסור לעשות כן, לכן לוחמים בכל כוחם ובכינויי גנאי ונדויים וקללות וגידופין למנוע הפינני והחפירות, והגדילו לעשות שמפרסמים שקרים ככל העולה על רוחם כגון שרואים שם הרבה גולגולות ושלדים במערות, וטוחנים עצמות, וראו מת מושכב כדרכו וכהנה וכהנה, וסילפו תמונות כדי להטעות הציבור להאמין לשקריהם, ומה עוד שהרחיקו לכת שיש מהם שפנו לערכאות בלא שום הוראת היתר מבי"ד וחיללו ש"ש, ומבזים ויורדים לחייהם של רבנים ואדמו"רים ועוסקים בצ"צ באמונה שאינם הולכים בדרכם. (ואין שום היתר למה שאנשי האוסרים התאספו בהמון עם לומר תפילת הגר"ח פאלג'י, שתיקן נוסח להתפלל שתקצצנה ידיהם של הנכרים החופרים בבתי קברות, ואותם אנשים אמרו תפילה זו על יהודים שומרי תורה שעשו כן לאחר שקיבלו הוראת היתר, דאף אם נימא שטעו בהלכה ואסור לפנות ולרוקן המערות, מ"מ בודאי לא הותר לקלל אדם הטועה בדיון) (57).

(57) בעניין זה יש להאריך הרבה, דבאמת הגר"ח פלאג'י הרי חיבר תפילה זו והוא תחינה על החופרים קברי ישראל כמבואר בכל התפילה, וא"כ אמאי ניהוש שכשואמרים התפילה על חופרי קברות עכו"ם ובפרט ע"י היתר שח"ו ח"ו יזקק או תקצץ ידם ח"ו והרי אינם מחללים קברי ישראל ועכ"פ אינו בדרך ביזוי לקלקל מקום קבורתם, אבל אם ח"ו יש אנשים המסלפים את האמת ומציגים לפני מרן הראב"ד שליט"א דברים שאינם נכונים שע"כ ח"ו יתיר הראב"ד את הדבר האסור

באמת, הם צריכים לפחד ולירא על נפשם אפי' בלא שנאמר את תפילת הגר"ח פלאגי, והקב"ה יעזור שיחזרו בתשובה שלימה במהרה בימינו, [אף שאת הנעשה כבר אין להשיב וחפירת הקברים הר"ז בכלל מעוות לא יוכל לתקון].

ולגבי הליכה לערכאות יעויין בתשובת האגרות משה ביו"ד ח"ג סי' קנ"א שכ' להדיא שמותר ללכת לערכאות למנוע פינוי בית הקברות (ושם גם הי' היתרים שרצו לפנות בתירוץ כדי להעלותם לארץ ישראל יעויי"ש היטב).

ומש"כ מרן הראב"ד שליט"א שיש קבוצה קטנה הקוראים לעצמם קנאים וכו' אמת נכון הדבר, ובאמת לא זו דרכינו מאז ומעולם וצריך להוקיעם וכבר מחה על עניין זה מרן הגאב"ד שליט"א מרא דארעא דישראל לפני אלפי בני ישראל, וד' הטוב יכפר.

אחרית דבר

בצאתי ברצוני להודות להרבנים החשובים שליט"א שעברו בין הבתרים של ההערות וההשגות של אדם דל בתורה ובמעשים כמוני, וכן על ההוספות והארות שכתבו להנחותי בדרך האמת בעז"ה (ויותר ממה שכתוב כאן מבואר בכמה קונטרסים של גדולי תורה ויראה, לבאר הענין היטב כדרכה של תורה בטעם האיסור לחפור בבית הקברות זה).

ואני בעניי השתדלתי לא להיכנס הרבה בעצם מציאות הדברים האם נכונים הנה או שמא הרבה דברים מסולפים הובאו לפני הראב"ד שליט"א וכמו שהוכח בעניין המערות הקטנות, מכיון שרצייתי לברר הדברים ע"פ ההלכה בס"ד אף לפי העובדות והנתונים שהובאו לפני הראב"ד שליט"א והנני כתלמיד הדן לפני רבותיו בזה וכמש"כ בפתח דבר בתחילה.